

MIDDENSTAND EN BONDGENOTENPOLITIEK

Tom Flesseman
Willem Martin

I. Inleiding bij een onderzoek

De pretentie van het voorliggende opstel is een poging om beloften in te lossen — zoals gedaan in de vorige aflevering van TPE — die betrekking hebben op een onderzoek naar de naoorlogse ontwikkeling van de economische, politieke en ideologische kwaliteiten van de Nederlandse oude middenstand. Met de achterliggende gedachte, dat de vraag naar deze kwaliteiten eerst gesteld en (in aanzet) beantwoord moeten worden alvorens de plaats van deze klasse in het kader van een Nederlandse bondgenoten-politiek aan de orde kan worden gesteld, gaat het bij de navolgende empirische exercities om illustratie en toetsing van een aantal stellingen die in het vorige artikel op algemener niveau waren ontwikkeld. Bij de vraag naar de werking van de zogenaamde concentratie — of polarisatie-tendens gaat het er dan om te zien of, en zo ja hoe, in de Nederlandse verhoudingen de economische basis van de middenstand (eigen produktie-middelen en geen — althans geen systematisch — gebruik van vreemde arbeidskracht) *kwantitatief* is versmald. De daarop aansluitende vraag naar de *kwalitatieve* verandering van deze economische basis onderzoekt de stelling of de verplaatsing van de middenstand in het geheel van de maatschappelijke arbeidsdeling deze klasse in de loop van de voortgaande ontwikkeling van de kapitalistische produktiewijze naar de periferie van het economisch produktie- en reproductieproces drijft, zodat getalsmatige vermindering tevens toenemende afhankelijkheid en kwetsbaarheid van deze klasse herbergt. Onlosmakelijk hiermee verbonden is de toetsing van de stelling van het groeiend gewicht van activiteiten in de nationale (staat) en supranationale (EEG) politieke sfeer voor het voortbestaan van de middenstand. De stimulerende dan wel remmende invloed van politieke ontwikkelingen op genoemde ontwikkelingstendenties kan daarom niet onbehandeld blijven, evenmin als bijvoorbeeld de rol van het (groter) kapitaal, in het bijzonder het geldkapitaal. Aan de orde is tevens de reactie van de middenstand op zijn eigen

* Het eerste gedeelte van dit artikel is te vinden in het voorgaande nummer van TPE. Beide artikelen samen vormen de bewerkte, verkorte versie van de in 1978 verschenen doktoraalskriptie 'Oude middenstand en modern kapitalisme — overwegingen in het kader van een bondgenotenpolitiek' (Universiteit van Amsterdam, Sociologisch Instituut — vakgroep Arbeid & Organisatie.)

ontwikkeling in genoemde periode: hoe ontwikkelt zich het zelfbeeld, dat wil zeggen welke eisen stelt men — met het in gedrang komen van de eigen positie — aan de totaliteit van de economische verhoudingen; op welke wijze is men bereid (geen) actie te ondernemen voor de eigen belangen; is het inderdaad zo, dat men niet de 'kollega ondernemers' van het grootbedrijf, maar wel de vakbeweging en de staat aansprakelijk stelt voor de eigen ontwikkeling, waarbij de vraag naar de argumenten en het realiteitsgehalte ervan onderzocht moet worden.

Een 'empirische proef' zoals hierboven voorgesteld, blijkt in de praktijk te stuiten op een aantal *systematische* problemen, die hier niet ongenoemd kunnen blijven:

a. De middenstand bestaat organisatorisch en in de ogen van de schaarse middenstandwetenschappers voornamelijk als bedrijfseconomische categorie — het midden- en kleinbedrijf (MKB) — zijnde de 'onderkant' van het vrije ondernemerschap, wat betekent dat de begripsmatig 'zuivere' middenstand (zonder noemenswaardig gebruik van loonarbeid) statistisch niet te scheiden is van ondernemingen waarin soms tientallen loonarbeiders worden gekommandeerd, ondernemingen kortom, die veeleer de term 'klein kapitaal' verdienen.

In het verlengde van deze verwarring ligt het gegeven, dat het begrip MKB met de voortgaande concentratie van het bedrijfsleven steeds verder is opgerekt¹. Hoezeer dit opblazen van 'het kleine' ook tegemoet komt aan reële maatschappelijke ontwikkelingen, betekent deze procedure een bemoeilijking van vergelijken binnen de bestaande tijdreeksen;

b. Gebruikmaking van branche- en overkoepelende middenstands-tijdschriften leert, dat ideologische ontwikkelingen alleen afgelezen kunnen worden via het plaatsvervangend oordeel van de beroepsideologen (bestuurders, directeuren, ingehuurde academici). Zonder een volstrekte tegenstelling tussen het denken van leden en leiding aannemelijk te achten, lijkt het verdedigbaar, dat de dagelijkse ervaringen met de hardheid van het

1. Zo signaleert het 'Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf' (EIM) in zijn rapport 'Het MKB in de Nederlandse Economie in 1980' (Den Haag 1976) het voorstel van de Commissie Research MKB (ook wel: cie. Bosman, ingesteld in 1970) om alle ondernemingen tot 100 (!) werkzame personen tot het MKB te rekenen. De 'Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf' (RMK), een orgaan van de hoofdbedrijfsschappen Detailhandel en Ambacht, werkt in zijn jaarverslag 1976 nog met bovengrenzen, die variëren per branche: 25 of 50 werkzame personen, 10 vrachtauto's, 5 binnenvaartschepen etc. Een aantal branches rangschikt de RMK in zijn geheel onder het MKB (onder andere schildersbedrijven, garagebedrijven, autobusdiensten, fotografische bedrijven). In 1954 was de norm nog 10 werknemers (Klamer, Mastenbroek en Van der Velde, 'De Vermogensstructuur van het Midden- en Kleinbedrijf 1964-1974', Amsterdam 1976, p. 97.

middenstandsbestaan tot opvattingen en strevingen aanleiding kunnen geven die op gespannen voet staan met de ideologieproductie, waaraan (ook) anderssoortige intellectuele en taalervaringen ten grondslag liggen, die tot onvergelykbare maatschappelijke perspectieven ('vrij ondernemerschap', concurrentie-verhoudingen') aanleiding kunnen geven;

c. Niet minder versluitend werkt het gegeven van de gehele niet-agrarische middenstand in overkoepelende organisaties, waarin niet te onderschatten objectieve tegenstellingen zijn toegedeekt. Tegenstellingen tussen ondernemers met een te verwaarlozen gebruik van vreemde arbeidskracht (voor deze groep is het arbeidsloon in de eerste plaats koopkracht, dwz. mogelijke omzet) en klein kapitaal waarvoor het loon ook en vooral een kostenfactor is. Tegenstellingen lijken ook aanwijsbaar tussen de verschillende bedrijfstakken, zowel met betrekking tot het loon (konsumptiegoederensektor) alsook met betrekking tot de overheidsbestedingen (de bouw bijvoorbeeld)².

Is er dus alle aanleiding om de stelling als zouden de overkoepelende organisaties *de* mening van *de* Nederlandse middenstand vertegenwoordigen in twijfel te trekken, toch hebben wij gekozen voor het middenstandsgeluid in deze overkoepelende en plaatsvervangende vorm. De reden hiervan is niet slechts een pragmatische: 'Koninklijk Nederlands Ondernemersverbond' (KNOV) en 'Nederlands Christelijk Ondernemersverbond' (NCOV) zijn als geïnstitutionaliserende middenstandsverbanden — onverlet latend het feit dat zij tegelijkertijd meer (namelijk klein kapitaal) en minder (de boeren) omvatten dan wat wij als middenstand hebben leren kennen — de overheersende sociale samenhang waarin deze groep als klasse politiek en ideologie bedrijft.

Tenslotte zij hier vermeld, dat de ontwikkeling van de agrarische kleine warenproducenten geheel buiten beschouwing is gelaten en, waar mogelijk, in het bijzonder de aandacht wordt gevestigd op de gang van zaken in de (vooral levensmiddelen) detailhandel c.q. het winkelhoudend ambacht, omdat in deze sektor van het MKB de begripsmatig meest zuivere benadering van de middenstand wordt aangetroffen — relatief de meeste eenmansbedrijfjes — terwijl juist daar de ontwikkelingen de meest stormachtige zijn gebleken. De boven-

2. De overkoepeling als vat-vol-tegenstrijdigheden: in een discussienota bepleit de RMK tegelijkertijd loonbevriezing én overheidsbezuiniging annex belastingverlaging én vraagstimulerende overheidsbestedingen in sectoren 'die maatschappelijk zinvolle goederen en diensten voortbrengen' (genoemd worden stadsvernieuwing, vervoer, woonmilieu en maatschappelijke dienstverlening). Als er gekozen moet worden tussen koopkracht en lastenverlichting, opteert de Raad voor het laatste: 'De Raad gelooft niet, dat vermindering van de gezinsconsumptie, als gevolg van een afnemende koopkracht, opweegt tegen de voordelen van lastenverlichting voor het bedrijfsleven' ('de Volkskrant' d.d. 20 oktober 1977)

gemiddelde kwetsbaarheid van de kleine winkelier lijkt verband te houden met het feit dat hij, anders dan de ambachtsman of de beoefenaar van het vrije beroep, nauwelijks een bijzondere kwalifikatie heeft als wapen in de strijd. Hij 'geeft slechts door' en is daarmee, althans in de kapitalistische ratio, overbodig, een levend anachronisme.

Anders dan kleine vervoerders, schippers, vissers en boeren is hij niet in staat direkt (met behulp van produktiemiddelen) of indirekt (met zijn produkten; in het geval van de boeren) het openbare leven te ontwrichten. Mogelijkheden tot kollektief, de versnippering overwinnend verzet, zijn gedeels afwezig. Waar zijn meer weerbare klassegenoten met direkt politieke middelen worden geliquideerd (landbouwprijzenregeling, vervoerskontingentering, visvangstquote), volstrekt zijn teloorgang zich in alle stilte. Dát is de reden, dat wij ons — waar onderscheiding mogelijk bleek — juist met de detailhandel hebben beziggehouden.

II DE NAOORLOGSE EKONOMISCHE ONTWIKKELING

1. Ondergang in cijfers

Een reeks van organisaties en instituten begeleidt en onderzoekt het Nederlandse midden- en kleinbedrijf. Als moment in de maatschappelijke totaliteit van produktie, distributie, ruil en konsumptie heeft het MKB doorgaans *niet* hun grootste aandacht: de 'maatschappelijke bepaling' gaat niet veel verder dan het op gezette tijden optellen van de eenheden, het registreren van de 'makro-ekonomische stand van zaken'.

Dit gebrek aan politieke ekonomie, dit onvermogen om het midden- en kleinbedrijf te begrijpen als wijzigende funktie van wijzigende maatschappelijke (reproduktie) verhoudingen, maakt, dat belangrijke kwesties als geïntegreerd onderdeel van de analyse ontbreken. Niet zelden is het droeve slot ervan, dat de middenstander c.q. ondernemer in het midden- en kleinbedrijf wordt weggestuurd met niet meer dan de aanbeveling om toch vooral slagvaardiger, alerter en flexibeler door het leven te gaan¹.

Niettemin komen ook analyses op dit niveau tot de onloochenbare

1. Het probleem is dan inmiddels verengd tot de nauwelijks nader bepaalde 'stormachtige ontwikkeling', waarin de afzonderlijke individuen zelf verantwoordelijk worden gesteld: 'Het is vooral juist dit snelle tempo van ontwikkeling, dat de zelfstandige ondernemers parten speelt (...). Het gaat daarbij (...) bovenal om de aanpassing van de commerciële en leidinggevende kwaliteiten van de ondernemers (...) en óók om de omvorming van een bepaalde mentale instelling van zaken doen, welke per traditie aan vele ondernemers in het midden- en kleinbedrijf eigen is.' (Centraal Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf CIMK) *Jaarverslag 1967*, Amsterdam, p. 7.

konstatering, dat het zeer slecht gaat met de kleine ondernemingen. Over exakte cijfers bestaat, als gevolg van definitorische verwarring, verschil van mening, maar het aantal middenstanders en kleine kapitalisten dat sinds 1950 het veld heeft moeten ruimen, belooft *in alle rapporten* zeer vele tien-duizenden.

Zo noteert de 'Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf' een (op duizendtallen afgeronde) teruggang van 316.000 naar 224.000 ondernemingen in de periode 1950-1976². Het tempo waarin deze netto-decimering zich voltrekt blijkt gaandeweg op te lopen: het EIM berekent tussen 1950 en 1975 een teruggang van gemiddeld 3500 ondernemingen per jaar (1,3 procent), maar tussen 1970 en 1975 een afkalving van twee procent of 4700 ondernemingen per jaar³. Onderscheiden naar sectoren zijn er grote verschillen in verloop, zoals tabel I laat zien.

Hoewel de netto-ontwikkeling van de beide grootste MKB-sektoren ongeveer dezelfde lijkt, gaan achter deze verliescijfers zeer verschillende ontwikkelingen schuil. Ambacht boekt meer dan de helft van zijn achteruitgang vóór 1960, namelijk -25.000 ondernemingen, terwijl de kleine detailhandel juist daarna (na 1963: -33.000 ondernemingen) op de terugtocht moet.

In de werkgelegenheidscijfers lijkt de verzwakking van het midden- en kleinbedrijf minder direct te worden bevestigd. De vergelijking met de sektor landbouw, visserij en bosbouw — waar tussen 1950 en 1960 al 180.000 manjaren verdwijnen en daarna nog eens 130.000 — valt positief uit, terwijl ook ten opzichte van de industrie (1950-1969: +400.000, 1969-1976: -330.000 manjaren) de kleinere onderneming met een langzaam afnemend aandeel van de totale beroepsbevolking (tussen 1950 en 1976 van 25 naar 21 procent) en een zelfstandigen-aandeel, dat permanent 50 tot 55 procent van de onafhankelijke beroepsbevolking bedraagt, als arbeidsplaats een indruk van stabiliteit wekt.

Die stabiliteit is echter relatief (ten opzichte van de totaliteit van de economische verhoudingen) en toont derhalve ook een afdruk van de conjunktueurbeweging in de vorm van bruuske schommelingen van jaar tot jaar — wat voor het midden- en kleinbedrijf niets minder betekent dan het jaarlijks verdwijnen van respectievelijk ontstaan van honderden bedrijven! — en, belangrijker, de gestage ontwikkeling van concentratie en centralisatie dwars door de conjunktueurbeweging heen. Ondanks een konstant werkgelegenheidsaandeel van een miljoen of meer manjaren (1965-'67 was de top-

2. Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf (RMK) *Het Midden- en Kleinbedrijf in de Nationale Economie*, Den Haag, Jaargangen 1966-'76. Tenzij anders vermeld, is het statistisch materiaal van deze boekjes gebruikt. Globaal materiaal, behept met grove afrondingen.

3. EIM, *Het MKB in de Nederlandse Economie in 1980*, Den Haag 1976, p. 18.

periode met 1,1 miljoen manjaren) zijn er belangrijke *verschuivingen* in de samengestelde delen van dat getal: vanaf 1950 verdwijnen 112.000 zelfstandigenmanjaren (1950: 487.000; inclusief meewerkende gezinsleden), terwijl het aantal loontrekkers, uitgedrukt in manjaren, van 484.000 in 1950 toeneemt tot 674.000 in 1973 (1976: 655.000).

Het gemiddeld aantal werknemers per zelfstandige gaat daarmee van minder dan 1 in 1950 naar 1,75 in 1976. De 'sterkst gekoncentreerde' sektor is het ambacht met gemiddeld... drie loonafhankelijken per zelfstandige in 1976⁴.

Cijfers als bovenstaande gaan samen met die betreffende de ernstige financiële verzwakking van het midden- en kleinbedrijf in de overeenkomstige periode. Zo groeit tussen 1950 en 1976 het gehele Nationaal Inkomen (berekend tegen 'factorkosten') 300 procent meer dan het aandeel van het midden- en kleinbedrijf daarin. Het MKB-aandeel neemt af van 18 naar 13,8 procent. Vooral in de zeventiger jaren verliest het midden- en kleinbedrijf als geheel versneld terrein, als in deze periode de in de jaren zestig relatief sterke sectoren (ambacht, vervoer) de ineenschrompeling van de kleine detailhandel niet meer compenseren.

Ook de omzetontwikkeling van het midden- en kleinbedrijf toont de smalle en smaller wordende basis: anno 1976 wordt 42 miljard van de 110,7 miljard gulden die de totale MKB-omzet dat jaar bedraagt, bijgedragen door voornamelijk toeleverende bouw- en metaalbedrijfjes. Alleen deze groepen hebben, met de kleine maar relatief sterke vervoerssector (met name het goederenvervoer over de weg) een ontwikkeling van betekenis doorgemaakt, maar deze stokt met het inzetten van de economische crisis van 1973-'74. Andere sectoren van het midden- en kleinbedrijf, die het voornamelijk of geheel moeten hebben van de binnenlandse particuliere consumptie, kunnen zelfs niet terugzien op een gunstig verloop in de jaren zestig: detailhandel, horeca en delen van het ambacht (dienstverlenend zoals kappers, of voor de konsument producerend zoals textielbedrijfjes, bakkers en schoenmakers) realiseren een ver bij de konsumptiestijging achterblijvende omzet.

4. De teruggang van de industriële werkgelegenheid van 1971 op '72 met 160.000 manjaren en de gelijktijdige toeneming met 120.000 manjaren bij overheid en overige diensten lijkt minder uitdrukking van de realiteit dan resultaat van het herdefinieren 'volgens moderne inzichten', waaraan ook de RMK zich niet heeft kunnen onttrekken. Niettemin zijn voor de statistische ordelijkheid ook de bokkesprongen van de RMK overgenomen.

Overigens kan uit de samenstelling van de werkgelegenheid in het MKB en het gegeven, dat ook bedrijven met vele tientallen werknemers onder deze categorie worden gevat, worden afgeleid dat *het leeuwendeel* van het MKB in Nederland bestaat uit middenstanders in de zin van onze theoretische benadering.

Tabel Ia Ontwikkeling Midden- en Kleinbedrijf 1950-1976

	1950	1960	%-ontwik.	1965	%-ontwik.	1970	%-ontwik.	1973	%-ontwik.	1976	%-ontwik.	1950-'76
1. Aantal ondernemingen												
(x 1000)												
. Ambacht	133	108	- 19	105	- 2,8	100	- 4,8	94	- 6	89	- 5,3	- 33
. Detailhandel a)	131	126	- 3,8	120	- 4,8	107	- 11	99	- 7,5	93	- 6,1	- 29
. Horeca	26	27	3,9	28	3,7	27	- 3,6	27	-	27	-	3,8
. Vervoer	26	23	- 11,5	23	-	17	- 26	15	- 11,8	14	- 6,7	- 46
. Totaal MKB b)	316	284	- 10	276	- 2,8	250	- 9,4	235	- 6	224	- 4,7	- 29
2. Bijdrage van het MKB												
aan het Nationaal												
Inkomen (f. mln.)												
. Ambacht	1,5	3,1	107	5,5	77	8,8	60	12,4	41	15,2	23	913
. Detailhandel	0,9	1,9	111	3,2	68	4,3	34	5,6	30	7,5	34	733
. Horeca	0,2	0,4	100	0,7	75	0,8	14	0,9	12,5	1,2	33	500
. Vervoer	0,1	0,4	300	0,8	100	1,3	62	1,6	23	1,9	19	1800
. Totaal MKB b)	2,7	5,8	115	10,2	76	15,2	49	20,4	34	25,9	27	850
. Totaal Nat. Inkomen	15	34,1	127	56,7	66	95	68	136	43	187,7	37	1150
. MKB in % van het N.I.	18,	17		18		16		15		13,8		
3. Omzet MKB (f. mln.)												
. Ambacht	4,3	9,6	123	16,4	71	26,5	62	36,7	38	48,9	33	1025
. daarvan: Bouw	1,5	3,8	153	6,3	66	11,0	75	16,7	52	20,8	24,5	1287
. Metaal	1,4	3,7	164	7,3	97	11,3	55	14,6	38	21,2	45	1414
. Dienstvoering	0,18	0,3	67	0,5	67	0,7	40	0,9	29	1,2	33	567
. Overige	1,2	1,7	42	2,3	35	3,5	52	4,5	29	5,8	29	383
. Detailhandel	6,4	11,6	81	18,6	60	28,9	55	38,3	32	52,8	38	720
. Horeca	0,6	1,0	67	1,5	50	2,0	33	2,3	15	3,2	39	433
. Vervoer	0,4	1,0	150	1,7	70	3,0	76	4,2	40	5,8	38	1350
. Totaal MKB b)	11,7	23,2	99	38,3	65	60,4	58	81,5	35	110,7	36	850
Binnenlandse consumptie	12,9	24,4	89	39,8	63	65,5	65	92,1	41	134,0	45	939
(f. mln.)												
Verdeling in %:												
. Voeding en Genotmiddelen	39	36		34		29		27		25		
. Duurzame consumptiegoed.	28	27		30		28		27		27		
. Diensten en Overige	33	37		36		43		46		48		

Tabel 1b: Kencijfers Ontwikkeling Midden- en Kleinbedrijf 1950-1976

1. Werkgelegenheid MKB c) (x 1000 manjaren)	1950	1960	%-ontwik.	1965	%-ontwik.	1970	%-ontwik.	1973	%-ontwik.	1976	%-ontwik.	1950-'76 (%)
Zelfstandigen												
. Ambacht	204	163	- 20	156	- 4	160	2,6	150	- 6,25	141	- 6	- 31
. Detailhandel	200	196	- 2	179	- 9	177	- 1,1	166	- 6,2	156	- 6	- 22
. Horeca	42	48	14	48	-	51	6,25	51	-	52	2	24
. Vervoer	41	35	- 15	34	- 3	31	- 8,8	28	- 9,7	26	- 7,1	- 37
. Totaal MKB b)	487	442	- 9	417	- 5,5	419	0,5	395	- 5,7	375	- 5,1	- 23
In %v.d. onafh. bet. bev.	47	50		55		55		54		54		
Werknemers												
. Ambacht	339	369	9	431	17	459	6,5	445	- 3,0	421	- 5,4	24
. Detailhandel	97	139	43	182	31	149	- 18	159	6,7	165	3,8	70
. Horeca	24	27	12,5	34	26	31	- 8,9	30	- 3,2	30	-	25
. Vervoer	24	32	33	41	28	37	- 9,8	39	5,4	39	-	62,5
. Totaal MKB b)	484	567	17	688	21	676	- 1,7	674	- 0,3	655	- 2,8	- 35
In %v.d. afh. bet. bev.	17	17		18		17		17		16		
2. Overig inkomen MKB per zelfstandige (1950 = 100)												
. Ambacht	100	250	150	400	60	766	91,5	1115	45,5	1265	13	1165
. Detailhandel	100	215	115	340	58	403	18,5	488	21,1	604	24	504
. Horeca	100	159	59	215	35	303	40,9	248	- 18,1	300	21	200
. Vervoer	100	230	130	400	74	589	47	723	22,75	764	5,7	664
. Totaal MKB	100	240	140	400	67	583	46	752	29	868	15	768
3. Loonsom MKB per werknemer (1950 = 100) (inkl. soc. verz. werk.)												
. Ambacht	100	195	95	308	58	525	70	771	46,8	1106	43	1006
. Detailhandel	100	162	62	229	41	505	120,5	730	44,5	1135	55	1035
. Horeca	100	182	82	250	37	373	49,2	522	40	742	42	642
. Vervoer	100	200	100	316	58	513	62	726	41,3	1107	52	1007
. Totaal MKB	100	198	98	306	55	499	63	723	43,9	1063	47	963
Prijspeil gezinskonsumentie (1950 = 100) (zie noot 5)	100	132	32	158	20	210	33	260	23,8	344	32	244

Bronnen: RMK en CBS.

a) Inclusief winkelhoudend ambacht;

b) Totalen zijn soms ongelijk aan de som der delen in verband met afronding op duizendtallen. N.B.: De procentuele ontwikkeling is steeds berekend ten opzichte van het laatst genoteerde jaar.

c) Opdeling werkgelegenheid onder voorbehoud: RMK telt meewerkende gezinsleden soms als zelfstandigen..

In dit verband moet de drastisch gewijzigde besteding van het gezinsinkomen worden genoemd. De herverdeling in de richting van de categorie 'overige en dienstverlening' (dat wil zeggen in toenemende mate ook: huren, verzekeringen, gezondheidszorg, energie, openbaar vervoer, onderwijs en andere tarieven) belicht niet alleen de verzwakking van grote delen van het midden- en kleinbedrijf, maar maakt tevens door de wijze waarop zij doorwerkt in de CBS-raming van de stijging van de kosten van levensonderhoud (tussen 1950 en 1976 officieel berekend op 244 procent) een taxatie van de *werkelijke* financiële ontwikkeling van het MKB tot een hachelijke zaak.⁵ Op het eerste gezicht is de financiële ontwikkeling van de kleine zelfstandige, gemeten naar de index van zijn 'overig inkomen' (netto winst vóór aftrek van rente over het geïnvesteerd vermogen), rooskleurig te noemen. Dit met uitzondering van de sektor horeka, waar het overig inkomen over de beschouwde periode zelfs achter blijft bij de officiële prijsstijging en na 1971 zelfs nominaal achteruit gaat.⁶

De in de 'Middenstandsnota' van 1959⁷ genoteerde zeer lage inkomens zijn nog voor 1960 zover opgetrokken, dat het aantal randbedrijven, waar minder dan een 'gecorrigeerd' minimumloon wordt verdiend, fors is teruggelopen. Over de periode tot 1976 zijn zelfs inkomensstijgingen van 500 procent of meer te registreren. Nadere beschouwingen leert echter, dat gaandeweg ook buiten de horeka-sektor de ondernemers in het midden- en kleinbedrijf niet meer bij machte zijn de ontwikkeling van de in hun sektor verdiende lonen bij te houden. Vanaf 1968 blijft in de detailhandel en vervoer het overig inkomen achter bij de loonontwikkeling, vanaf 1974 geldt dit ook

5. De CBS-raming wordt gekonstrueerd door omrekening c.q. koppeling van opeenvolgende reeksen, die beginnen met 1938 = 100, 1950 = 100, 1963 = 100, enzovoorts. Intussen gaat het daarbij niet eenvoudigweg om een serie rekenkundige bewerkingen (met slechts afrondingsproblemen), maar tegelijkertijd om het berekenen van het prijscijfer op basis van verschillende pakketten, die in de respectievelijke standaardjaren het 'officiële konsumptiepatroon' uitmaken. Wanneer de relatieve stijging van huurprijzen en overheidstarieven de ruimte voor aankoop van voedings- en genotmiddelen *terugdringt*, dan resulteert dat volgens de CBS-methode in een andere weging van de verschillende componenten van het bestedingspakket. Op die manier wordt het wel zeer moeilijk om de werkelijke voedselprijsstijgingen vast te stellen. Bovendien werpt het een vreemd licht op de te pas en te onpas gehanteerde verklaring 'wijzigend konsumentengedrag'. Vanzelfsprekend verandert dit gedrag, echter vaker als gevolg dan als oorzaak.

NB. Wij hebben de indices waar nodig teruggerekend op 1950 = 100, uiteraard zonder daarmee de inhoudelijke vertekeningen te kunnen rechtzetten. Een prijsstijging van 244 procent tussen 1950 en '76 (waarin de druk van loonbelasting en sociale premies niet is verwerkt) mag dan nauwkeurig berekend zijn, eenenander wordt er niet reëel door. Zie voor een uitgebreide kritiek op de berekeningen van het CBS ook B. Thio en H. Homma in *De Waarheid* d.d. 3 maart 1978.

6. 1971-'74: -21%; 1971-'76: -3,6% (RMK, *op. cit.*).

7. Den Haag 1959. Gepubliceerd onder verantwoordelijkheid van de staatssekretaris van Economische Zaken, Veldkamp.

het ambacht. Bovendien is het zo, dat over de periode 1970-'76 het verloop van het overig inkomen *in alle sectoren* van het midden- en kleinbedrijf achterblijft bij de officiële ('geschoonde') prijsontwikkeling.⁸

Volgens Klamer c.s. die de ontwikkeling van de door steeds minder ondernemers gedeelde *totale* winst som van het midden- en kleinbedrijf volgden, is er — onder de aanname van een konstante verhouding tussen omzet en vermogensbehoefte — reden om aan te nemen, dat het overig inkomen tussen 1964 en '74 bijna 100 procent minder sterk steeg dan de geraamde vermogensbehoefte (een verhouding van 67 om 163 procent), hetgeen aanleiding gaf tot versterkte afhankelijkheid van steeds duurdere kredieten.⁹

2. Kwalitatieve Ontwikkeling: Gewijzigde Reproductie verhoudingen.

Het kan natuurlijk niet anders of de als boven samengevatte *kwantitatieve* ontwikkeling vertelt slechts een deel van het verhaal. Zo gaat het bij de juist gememoreerde groei van de schuldenlast van het midden- en kleinbedrijf niet slechts om de trits veel-meer-nog meer, maar is tegelijkertijd sprake van een *kwalitatieve* verandering. Gemeten naar hun expansiemogelijkheden en hun plaats in de maatschappelijke arbeidsdeling zijn de middenstanders op een bepaald moment niet meer 'de oude'.

Iets van dit besef treft men ook aan in de officiële middenstandsliteratuur, waar bijvoorbeeld het EIM ten aanzien van het probleem van de schuldenlast opmerkt: 'Wanneer (..) het vreemd vermogen gaat overheersen, nemen de te betalen kosten toe, terwijl *de vrijheid van handelen van de ondernemer wordt beperkt*.'¹⁰ Opmerkingen als deze zijn juist, maar ontoereikend. Ontoereikend, omdat ze, hoewel wijzend in de richting van veranderende *maatschappelijke* verhoudingen, het niveau van louter konstateringen toch niet te boven gaan. Gevolgen zonder oorzaak. Nota bene: in de omringende landen en over de

8. De proportie randbedrijven in 1952 (maximum inkomen f4050,—) en 1957 (max. ink. f5800) is in het ambacht 69 respectievelijk 47 procent, in de detailhandel 65 en 45 procent. In 1956 was het gemiddelde ondernemingsinkomen in het MKB in het ambacht f8500,—, in de detailhandel f8000,—, *kafé* f7300,—, *wegvervoer* f13.276,— en *schoenmakers* f4306,— (Middenstandsnota 1959). Volgens de *Nota Midden- en Kleinbedrijf 1969* (Den Haag 1969; staatsekretaris Van Son) verdient in 1964 33 procent van de MKB-ondernemers minder dan f7600 (minimumloon plus vakantiegeld, gem. pensioenbijdrage en kinderbijslag voor twee kinderen), in 1969 25 procent minder dan f10.000,— (het laatste cijfer volgens Klamer, *op. cit.*, p. 11)

9. Klamer, *op. cit.*, pps. 28-9. Op dezelfde plaats wordt over de periode 1964-'74 de bijna verdubbeling van de hypotheekaire leningen en de 50 tot 65 procent stijging (marges) van de debetrentetarieven, beide bestanddelen van het overig inkomen, gekonstateerd.

10. EIM, *Het MKB in de Nederlandse Economie in 1980*, p. 31; onze accentuering.

zelfde periode zijn soortgelijke ontwikkelingen aanwijsbaar. Zo schat Van den Berg het aantal tussen 1950 en 1970 verdwenen Westeuropese middenstanders op 'miljoenen'.¹¹

Natuurlijk hebben maatschappelijke ontwikkelingen een (maatschappelijke) oorzaak en het is noodzakelijk daar op deze plaats op in te gaan. Centraal staat dan de stelling, dat de ontwikkeling van het economisch totaalproces in de dominerende centra van het kapitalisme na de Tweede Wereldoorlog een voortdurende *herverdeling* van maatschappelijke rijkdom ten gunste van groot en groter kapitaal en ten koste van ook het kleine kapitaal en de middenstand te zien geeft. Dit proces van herverdeling laat zich zien in verschillende mechanismen:

a. In de produktiesfeer is het monopoliekapitaal in staat tot datgene, wat de wezenlijke betekenis uitmaakt van zijn markt- en machtspositie: het in belangrijke mate ontwijken van prijskonkurrentie en het realiseren van prijzen, die het mogelijk maken langdurig meer dan de gemiddelde winstvoet te behalen. Per saldo betekent dit een direkt of indirekte herverdeling van de rijkdom ten gunste van de grote ondernemingen en de (daarmee verstrengelde) banken, die hun positie navenant versterken. (Een aansprekend voorbeeld is de niet aflatende stijging van de energieprijzen die de oliemaatschappijen in staat stelt gigantische winsten te realiseren en bijvoorbeeld olie verbruikende tuinders dwingt om wekelijks vele uren extra te maken om er 'alleen maar' niet op achteruit te gaan. In vele gevallen wordt deze ontwikkeling naar langere werktijden noodzakelijkerwijs gekombineerd met een toenemende afhankelijkheid van dure bankkredieten.)

Hiermee zijn al de omtrekken gegeven van een aantal gevaren, dat het midden- en kleinbedrijf bedreigt: toelevering tegen monopolieprijzen, die men slechts op straffe van ondergang in de konkurrentieslag kan doorberekenen, en de groeiende macht van de banken. Voor het producerend ambacht komt daar nog een specifieke konsekwentie bij: het zijn mede de gigantische waarde-transfers van klein(er) bedrijf naar banken en grootindustrie, die de laatste categorie in staat stellen een 'razende' technologische ontwikkeling door te maken, waartegen het ambacht onmogelijk kan konkurreren.

Voor de Nederlandse verhoudingen is dit gegeven waarneembaar in de aanzienlijke teruggang van het ambacht tijdens de jaren vijftig. In sectoren die

11. Max van den Berg, *Nieuwe Ontwikkelingen bij de Middengroepen*, in *Politiek en Cultuur* no 1, Amsterdam 1972, p. 2. Voor de Bondsrepubliek Duitsland noteert Van den Berg het verdwijnen van 134.000 zelfstandigen in drie jaar (1964-'67), voor België tussen 1953 en '65 de ondergang van 70.000 winkels en 21.000 ambachts-bedrijven, terwijl Luxemburg in zeventien jaar een derde van zijn middenstand ziet worden geliquideerd. Alleen in Italië zijn, althans tot 1970, positieve ontwikkelingen in het MKB aan te treffen (*ibid.*, p. 2.)

op een 'eigen' (zelfstandige) ontwikkeling zijn aangewezen, zet dit proces zich ook daarna voort (onder andere bakkers, maatkleding) tot aan een bijna totale ondergang¹², voor de zich aanpassende sectoren (bouw, maar vooral: metaal) ontwikkelt zich een ongemakkelijke symbiose. Gedurende de opbloei van de jaren zestig is er weer plaats voor de elektriciens en metaaldraaiers, maar dan wel ondergeschikt aan en op de financiële kondities van het grootkapitaal.

Tegen deze achtergrond krijgt een mededeling in de 'Nota Midden- en Kleinbedrijf 1969' zijn betekenis: 'Toenemende betekenis van de toeleveringsfunctie (de grootindustrie 'neemt' het eindprodukt, het ambacht 'mag' ergens in de produktieketen repareren, installeren of onderdelen leveren — TF/WM). De overschakeling op de toeleveringsfunctie werd bevorderd door de omstandigheid dat de afzettoeneming bij de grotere industrieën mede door de arbeidsschaarste tot een tekort aan productiecapaciteit leidde. Om dit tekort te dekken werden mede kleinere ondernemingen, die op dat moment een overcapaciteit hadden, ingeschakeld. Gedurende de conjuncturele omslag in 1966 en '67 daalde de uitbesteding aanzienlijk.'¹³ Dit laat zien hoe kwetsbaar het ambacht is geworden, als het in 1972 wat betreft de sectoren bouw, metaal en dienstverlening in totaal voor tweederde van zijn omzet is aangewezen op 'intermediaire leveringen' aan andere bedrijven.¹⁴ Na het inzetten van de crisis van 1973-'74 nemen dergelijke leveringen aanzienlijk af.¹⁵

b. Een ander aspekt van dominantie van het grote kapitaal, is de openbreking van de nationale economische kaders, hetgeen bijvoorbeeld zijn uitdrukking vond in de totstandkoming van de EEG. Kan men in het algemeen al veronderstellen, dat het openbreken van de markt relatief in het nadeel is van het midden- en kleinbedrijf met zijn geografisch geringe armslag, daarbij komen twee aspekten, die ernstige konsekwenties hebben voor de bestaansmogelijkheden van de middenstanders.

Zo is er de relatieve accentverlegging naar waren- en kapitaal productie voor

12. Tussen 1960 en '76 verdwijnen 5850 bakkerijen (58 procent). Medio 1976 resteren nog 4289 broodproducenten: 117 industriële bakkerijen verwerken samen wekelijks 96.000 balen meel (40 procent), de overblijvende 4172 ambachtelijke bakkers moeten het doen met 144.000 balen. Van de industriële bakkers verwerken de 28 grootste samen 24 procent van het meel. (Instituut voor Distributie-Aktiviteiten IDAC, *Voortschrijdende Ontwikkeling in de Detailhandel in Levensmiddelen*, Nijmegen, 1977)

13. *Nota Midden- en Kleinbedrijf 1969*, p. 5.

14. EIM, *Het Midden- en Kleinbedrijf in 1972, 1973 en 1974*, Den Haag 1974.

15. EIM, *Economische Verkenning Midden- en Kleinbedrijf 1977-'78*, p. 34. Een bedrijf als Hoogovens IJmuiden heeft sinds 1975 de uitbestedingen (met name technische dienst) met honderden manjaren teruggebracht.

de export met het voor de betreffende ondernemingen plezierige gevolg, dat de koopkracht in eigen land steeds minder een (afzet) faktor van betekenis is. De resultaten van een dergelijke ontwikkeling hebben we, zeker met het zich verdiepen van de crisis, in alle hevigheid kunnen meemaken.¹⁶ Export tot elke prijs, dat wil zeggen export (bevordering) op kosten van de 'meest variabele' bedrijfseconomische grootheid, het loon.

Zonder nu lineair de verbinding te konstrueren, waarin loon = koopkracht = MKB-omzet = MKB-winst, lijkt het niet voor tegenspraak vatbaar, dat wat ook de overige problemen van het midden- en kleinbedrijf zijn, voor belangrijke delen van de middenstand geldt, dat er geen winst is *zonder* omzet en geen omzet *zonder* koopkracht. Met name de verzwakking van kleine detailhandel en horeka lijkt niet begrepen te kunnen worden dan nadat *ook* (niet: uitsluitend) de koopkracht ter sprake is gebracht.¹⁷

'De overmacht (van de monopolies — TF/WM) ten opzichte van het midden- en kleinbedrijf strekt zich thans uit over de gehele linie', schrijft Van den Berg in 1972 en deze konstatering behoeft niet alleen in verband te worden gebracht met de door EEG-politiek geforceerde schaalvergroting c.q. liquidatie van boeren, visser, schippers en vervoerders. Zij kan tevens betrokken worden op de versnelde transformatie van wat vanouds middenstandsdomein was, de (vooral levensmiddelen-) detailhandel: marktvergroting konfronteerde de kleine detailhandelaar met niet te bekonnkurren massaprodukten. Deze konfrontatie dwong tot kostbare investeringen (bevroren voedsel maakt een diepvrieskast noodzakelijk), devalueerde de eigen kwalifikatie (in het bizonder van bakkers, slaggers en melkhandelaren), bespoedigde de gelijkschakeling met het, minder service biedende, grootwinkelbedrijf en versnelde daarmee de eigen ondergang: 'Opgemerkt zij, dat bijvoorbeeld in de kruideniersbranche in 1957 ruim 22% van de omzet in handen was van het grootwinkelbedrijf, maar dat in het zelfde jaar van de nieuwe kruideniersvestigingen in een tiental grotere nieuwe stedelijke winkelcentra ongeveer 40% tot het grootwinkelbedrijf behoorde.'¹⁸

De moderne konsekwentie van deze ontwikkeling is — naar de vorm niet geheel ongelijk aan de huidige verhouding ambacht-grootindustrie — de

16. Tussen 1952 en '58 stijgt het exportvolume met 67 procent, het volume van de partikuliere konsumptie met 33 procent (*Middenstandsnota 1959*). In de jaren zestig is de diskrepanantie nog groter: respektievelijk 112 en 62 procent tussen 1959 en '69. Niettemin ontwikkelt de import zich in die periode sterker (+ 123 procent). (*Nota Midden- en Kleinbedrijf 1969*)

17. Voor de horeka is de ontwikkeling (een sterke daling van het aantal kafés) gepaard gegaan met een groeiende afhankelijkheid van buitenlandse toeristen, waarmee voor het voortbestaan van deze categorie middenstanders de internationale valutaverhoudingen tot medebepalende faktoren worden.

18. *Middenstandsnota 1959*, p. 7.

schijnbare terugkeer van de oude verhoudingen, maar nu *binnen* de muren van het grootwinkelbedrijf: het zogenaamde 'shop in the shop' systeem, waarbij de warme bakker, de ambachtelijke slager of de verse groenten-man in loondienst of op pachtkontraakt wordt aangesteld.

Ontwikkelingen als deze tonen de kortzichtigheid van de stelling als zou het MKB de dienst uitmaken op het punt van flexibiliteit: '... het (grootbedrijf) bevindt zich (..) in een nadelige positie omdat het aanpassingsvermogen van een grote bedrijfseenheid nu eenmaal om organisatorische redenen geringer is dan van een kleine bedrijfseenheid.'¹⁹ Dergelijke beweringen zijn bevangen door de *kwantitatieve* tegenstelling tussen groot en klein en ontwaren zo niet de flexibiliteit van het grootkapitaal, dat weliswaar niet in staat is warenhuizen daadwerkelijk te transformeren in notenbars en boetieks, maar *wel* om zelf gespecialiseerde eenheden op te zetten, nadat de belendende middenstander met dump prijzen is weggekonkurreerd.

c. Aan de door grootkapitaal gedomineerde naoorlogse produktieverhoudingen valt nog een aspekt te onderkennen, dat ingrijpende konsekwenties heeft voor de levensvatbaarheid van de middenstand. Het betreft hier de succescolle pressie op de staat (als politieke uitdrukking van de produktieverhoudingen natuurlijk *ook* het produkt van de onderdrukte klasse(n), maar uiteraard *gedomineerd* door de heersende klasse en haar dominante fraktie, de monopoliebourgeoisie) om niet alleen steeds meer elementen van het variabel kapitaal over te nemen (gezondheidszorg, onderwijs, cultuur) en de reproductievoorwaarden van het kapitaal *politiek* te garanderen, maar ook in toenemende mate *ekonomisch* te interveniëren ten gunste van het grootkapitaal. De staat is na de Tweede Wereldoorlog sterker dan ooit een onmisbaar moment in de herverdeling van de maatschappelijke rijkdom en het gevolg daarvan is meer dan de ongelijke bedeling van zijn voor de wet gelijke onderdanen.²⁰ Immers, de niet aflatende roep om miljoenen en miljarden heeft de staat een structureel geldgebrek bezorgd, dat de prijs voor de door hem direkt of indirekt (huren) gecontroleerde elementen van het levensonderhoud sterk heeft opgedreven. Profijtbeginsel, efficiency en tariefsverhoging zijn de slagwoorden die deze ontwikkeling begeleiden, de ingrijpende verandering van de konsumptieve bestedingen is er de kwantitatieve uitdrukking van. In de tabel in de voorgaande paragraaf zijn cijfers van de RMK opgenomen, de vergelijkbare

19. EIM, *Het MKB in de Nederlandse Economie in 1980*, p. 29.

20. Ter vergelijking: via de Stichting 'O en S' verstrekte de staat in tien jaar minder dan een half miljard bedrijfsbeëindigingshulp voor in totaal meer dan twintigduizend middenstanders. Hiertegeover de miljardensteun aan het grote bedrijfsleven, die in de structuurnota Lubbers en het wetsontwerp Investeringsrekening waren voorzien.

cijfers zoals gepresenteerd op een studiedag van de 'Vereniging voor Distributie-Economie' VEDIS in 1977 tonen de herverdeling en de bovengemiddelde prijsstijging van de 'overige' (voornamelijk overheids-) tarieven:

Tabel II:
Verdeling Van De Konsumptieve Bestedingen Naar Lopende Prijzen (I)
En Prijzen Van 1964 (II) In Procenten.

Jaar I:	Voeding/Genotm.	Duurzame Kons. Goed.	Overige	II: VG	DKG	OG
1960	37	27	36	37	25	38
1965	35	29	36	35	30	35
1970	28	29	43	29	31	40
1975	24	28	48	29	31	40

Bron: EIM.²¹

Het behoeft nauwelijks toelichting, dat ook dit aspect van de huidige kapitalistische reproductieverhoudingen de, relatief dure, kleine detailhandel het hevigst treft. Om deze en andere, in de inleiding van dit artikel genoemde, redenen zullen wij nu meer specifiek in gaan op de positie van de Nederlandse winkeliers.

3. De Detailhandel na 1950.

In de ontwikkeling van de kleine detailhandel, die toch al gehandicapt is door een achterblijvende 'produktiviteit'²², worden alle, hierboven genoemde ongemakken van de naoorlogse reproductieverhoudingen manifest;

de toelevering tegen monopolieprijzen is bijvoorbeeld excessief zichtbaar in de steeds terugkerende manipulaties met de voedselprijzen²³:

21. EIM, *De Detailhandel in de Nederlandse Economie — Statistisch Overzicht ter Gelegenheid van de Studiedag VEDIS 1977*, Den Haag 1977. Met betrekking tot de schijnbare daling van de voedselprijzen in deze tabel mogen wij wellicht nog eens verwijzen naar hetgeen is opgemerkt onder voetnoot 5 bij dit hoofdstuk.

22. Produktiviteit tussen aanhalingstekens, omdat in het geval van (detail)handel sprake is van onproductieve arbeid. Toch kan niet worden voorbijgegaan aan de omstandigheid, dat het geheim van de lange werkweek in de kleine handel en het winkelhoudend ambacht onder andere steekt in de bovengemiddelde tijd om het produkt van de veiling en dergelijke naar de konsument te brengen. Een bovengemiddelde tijd, waarvan — op straffe van de ondergang — slechts zoveel in de prijs kan worden opgeëist als het bestaan van supermarkten en hun (relatief lagere) prijzen toestaat. Meer aan de oppervlakte stelt zich dit probleem als de relatief hoge arbeidsintensiteit van het midden- en kleinbedrijf, dat jaarlijks tot uitdrukking komt in een verzet tegen welke loonsverhoging dan ook.

23. Voor wat betreft het nabije verleden kan verwezen worden naar de prijsopdrijving met betrekking tot koffie en margarine. Voor een meer systematische behandeling zie: Ulferd Bruseker, *Unilever, Meneba, Philips en de Oliekoncerns als Inflatiemakers; een Bestrijding van de Looninflatie-Theorie*, Amsterdam 1974.

. de verscherpte 'Europese' concurrentie maakte goeddeels een einde aan de vertikale prijsbinding en ondermijnde in de gedaante van massaproductie en -verkoop van kant-en-klaar producten de kwalifikaties van detailhandelaren, die hun taak zagen teruggebracht tot het louter distribueren van deze producten;

. door zijn uitermate gevoeligheid voor schommelingen in de koopkrachtige vraag, treft de neerwaartse druk op de koopkracht de omzet van de detailhandel. Zo verwacht D. Zuidhof, van het 'Nederlands Christelijk Ondernemersverbond' (NCOV) op 11 oktober 1977 in 'Trouw': 'een afkalving (van de consumptie — TF/WJM) zoals we die na de oorlog nog niet hebben gekend. Dit zal een nóg scherpere concurrentie tot gevolg hebben, die tot uitdrukking zal komen in hard "vechten" om de schaarse guldens van de konsument.' Een ontwikkeling, die drijft in de richting van 'welhaast mateloze schaalvergroting en overbewinkeling' saneert bedrijven 'welke vandaag nog als rendabel worden beschouwd'²⁴ en maakt het krediet voor een toenemend aantal winkeliers tot een onvermijdelijkheid. Al in zijn Jaarverslag 1970 meldt het CIMK verhoogde activiteit van de banken en deze klaagzang zal niet meer verstommen.

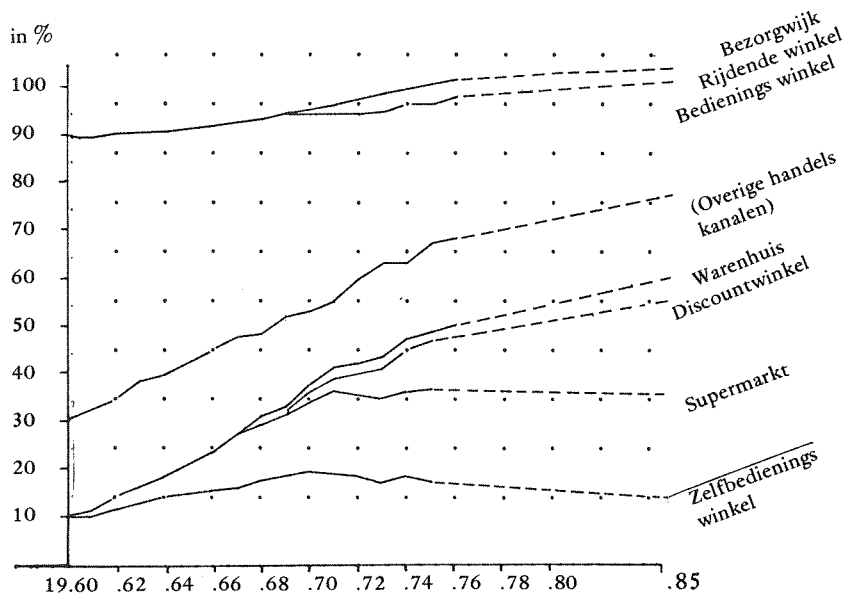
Globaal valt het wedervaren van de winkeliers af te lezen aan een drietal verschuivingen in het bestedingspatroon: a. van detailhandel naar 'niet detailhandel' (dwz. tarieven, huren, verzekeringen, hypotheeken e.d.); b. van kleine detailhandel naar grootwinkelbedrijf, en c. van bestedingen aan voedings- en genotmiddelen naar duurzame consumptiegoederen en (vooral) de categorie 'overige en dienstverlening'. Het slachtoffer bij uitstek is de *kleine* voedselleverancier: de kruidenier, de melkboer, de groenteman, de bakker, de slager. Cijfers van het 'Instituut voor Distributie-Activiteiten' (IDAC) en het 'Centraal Registratiekantoor Detailhandel-Ambacht' (CRK) tonen deze ontwikkeling onweerlegbaar aan.

Volgens het IDAC wordt in 1950 3,54 miljard gulden, dat is 27,7 procent, buiten de detailhandel om besteed. In 1975 is dat 53,77 miljard en 45 procent. De (geraamde) cijfers van 1976 en '77 zijn 62,75 (46,2 procent) respektievelijk 70,32 miljard (47,1 procent). Het overgrote deel van deze bestedingen buiten de detailhandel om moet gekategoriseerd worden als de boven aangegeven sektor 'overige': tussen 1950 en '77 (raming) groeien deze uitgaven van 25,7 naar 44 procent van de *totale* konsumptieve bestedingen. Met name na 1960 nemen (semi-) staatsorganen, huiseigenaren en financiële instellingen een steeds groter gedeelte van de koopkracht weg (1960: 28,4 procent, 1970: 36,9 procent!)²⁵ Binnen de detailhandel vindt deze

24. CIMK, *Jaarverslag 1968*, Amsterdam, p. 55.

25. IDAC, *op. cit.*

Grafiek 1: Marktaandelen Per Winkeltype In De Detailhandel
In Voedings- En Genotmiddelen. Bron: EIM/VEDIS²⁸



ontwikkeling haar komplement in een scherpe afname van de bestedingen aan voedings- en genotmiddelen. Deze bedragen in 1950 met 4,77 miljard gulden 37,3 procent van de konsumptieve bestedingen, in 1975 met 30,33 miljard nog maar 25,4 procent. Voor 1977 is de raming 35,54 miljard en 23,8 procent.²⁶

Onbetwistbaar lijkt de konklusie, dat de naoorlogse reproductieverhoudingen steeds meer mensen er toe *dwingen* de inmiddels 'gelijkgeschakelde' kleine winkeliers (zie de voorafgaande paragraaf) te verruilen voor het goedkopere grootwinkelbedrijf. De IDAC-tabellen geven de verschuivingen in de respectievelijke marktaandelen absoluut en procentueel weer.

Is met deze cijfers de teruggang van vooral het midden- en kleinbedrijf in de sektor voedings- en genotmiddelen al enigszins verduidelijkt, de EIM-VEDIS-grafiek leert, dat een aanzienlijk deel van de 'middenstand', die nog in de markt is, zich de nodige vormveranderingen heeft moeten laten welgevalen. Zo nam het marktdeel van de bedieningswinkels tussen 1960 en '76 sterk af van circa 60 procent tot minder dan 30 procent, terwijl tot 1985 nog eens

26. *Ibid.*

Tabel IIIa: Verschuivende Marktaandeelen In De Gehele Nederlandse Detailhandel.

Jaar	Totale Omzet (in f. mln.)	Marktverdeling (in f. mln.)			Marktverdeling (in %)			Groei (1960 = 100)
		GWB	VC	POB	GWB	VC	POB	Tot. GWB MKB
1950	9257	1919	159	-	20,7	1,7	-	55 52 56
1955	12856	2668	231	44	20,8	1,8	0,3	76 73 77
1960	16889	3677	282	113	21,8	1,7	0,6	100 100 100
1965	26834	6124	452	153	22,8	1,7	0,6	159 167 157
1970	39593	9813	543	280	24,8	1,4	0,7	234 267 226
1975	65640	16230	310	557	24,7	0,5	0,8	389 441 379
1976 ^x	73050	18050	380	690	24,7	0,5	1,0	433 491 421
1977 ^x	78880	.. 20650 ..	..	..	.. 26,2 ..	..	..	467 - 454

Tabel IIIb: Verschuivende Marktaandeelen In De Nederlandse Detailhandel Voedings- en Genotmiddelen.

Jaar	Totale Omzet (in f. mln.)	Marktverdeling (in f. mln.)			Marktverdeling (in %)			Groei (1960 = 100)
		GWB	VC	MKB	GWB	VC	MKB	Tot. GWB MKB
1950	4773	500	134	4139	10,5	2,8	86,7	54 43 56
1955	6810	818	201	5790	12,0	3,0	85,0	77 70 78
1960	8820	1169	245	7406	13,3	2,8	83,9	100 100 100
1965	13529	2051	394	11084	15,2	2,9	81,9	153 175 150
1970	18364	3792	502	14070	20,7	2,7	76,6	208 324 190
1975	30330	6930	277	23095	22,8	1,0	76,2	343 593 312
1976 ^x	33720	7950	370	25400	23,6	1,1	75,3	382 680 343
1977 ^x	35540	.. 8920 ..	..	..	.. 25,1 ..	..	..	403 359

Bron: IDAC²⁷. GWB = Grootwinkelbedrijf; VC = Verbruiksoöperatie; POB = Postorderbedrijf; MKB = Midden- en Kleinbedrijf.
 x = ramingen.

27. *Ibid.*

vijf procent teruggang wordt verwacht. Voegt men daarbij de konstatering, dat ook de bezorgwijk nog steeds terrein verliest, de ambulante handel zijn marktaandeel nauwelijks vermeerderd zag en, tenslotte, de rijdende winkel als een van de jongste vormen van distributie niet noemenswaardig tot ontwikkeling is gekomen, dan kan de konklusie geen andere zijn dan dat ook voor de levensmiddelen-detailhandel zelfbediening en (vooral) supermarkt de dominerende vormen zijn geworden.

Dat 'de tijd van de gezapige winkelier met het voorschoot, en het potlood achter zijn oor voorgoed voorbij is'²⁹, is slechts de helft van de konstatering, die aan dit alles verbonden kan worden. Belangrijker lijkt ons de vaststelling, dat tienduizenden winkeliers de vormverandering en de daarmee gepaard gaande 'trek' van ontvolkte en/of verkrottende regio's c.q. wijken naar dure, de marges nogmaals onder druk zettende winkelcentra in nieuwe buurten financieel niet hebben overleefd³⁰. De mutatiestatistieken van het CRK vormen voor deze stelling ondubbelzinnig illustratiemateriaal (zie ook grafiek 2). Tussen 1 januari 1950 en 1 januari 1977 liep het aantal geregistreerde detailhandel~~sondernemingen~~ terug van 196.156 tot 137.938 en het aantal *verkooppunten* van 204.490 tot 156.974. Deze samengestelde cijfers, die een toename van het relatief zeer geringe aantal filialen laten zien, verbergen de volgende trends.

- . Een op-en-neergaan van de handel in duurzame consumptiegoederen met het jaar 1961 als keerpunt. In 1950: 65.515 ondernemingen, in 1961: 77.897 en in 1977: 65.533 ondernemingen. Daarin is vervat een toename van het aantal filialen van 3132 naar 10.121. Sterk opkomend zijn de branches antiek en houtwaren ('doe het zelf'), meer dan gemiddeld in verval zijn de schoenen- en textielbranche.

- . Een geringe teruggang van de detailhandel in 'overige goederen' (van 28.427 naar 22.066 ondernemingen), die vooral op rekening komen van een definitiewijziging en de ondergang van de handel in vaste brandstoffen. In deze sektor treft men geen filiaalvorming van betekenis aan.

- . Overheersend is het verdwijnen van 49.851 verkooppunten en 51.875 ondernemingen (was in 1950 respectievelijk 106.852 en 102.214) in de sektor voedings- en genotmiddelen, niettegenstaande de komst in deze periode van 2057 nieuwe filialen en 869 filiaalbedrijven.

- . In *alle* sectoren neemt het aantal ondernemingen met één vaste vestiging af: zo verdwijnen 1122 ondernemingen bij 'duurzame consumptiegoederen',

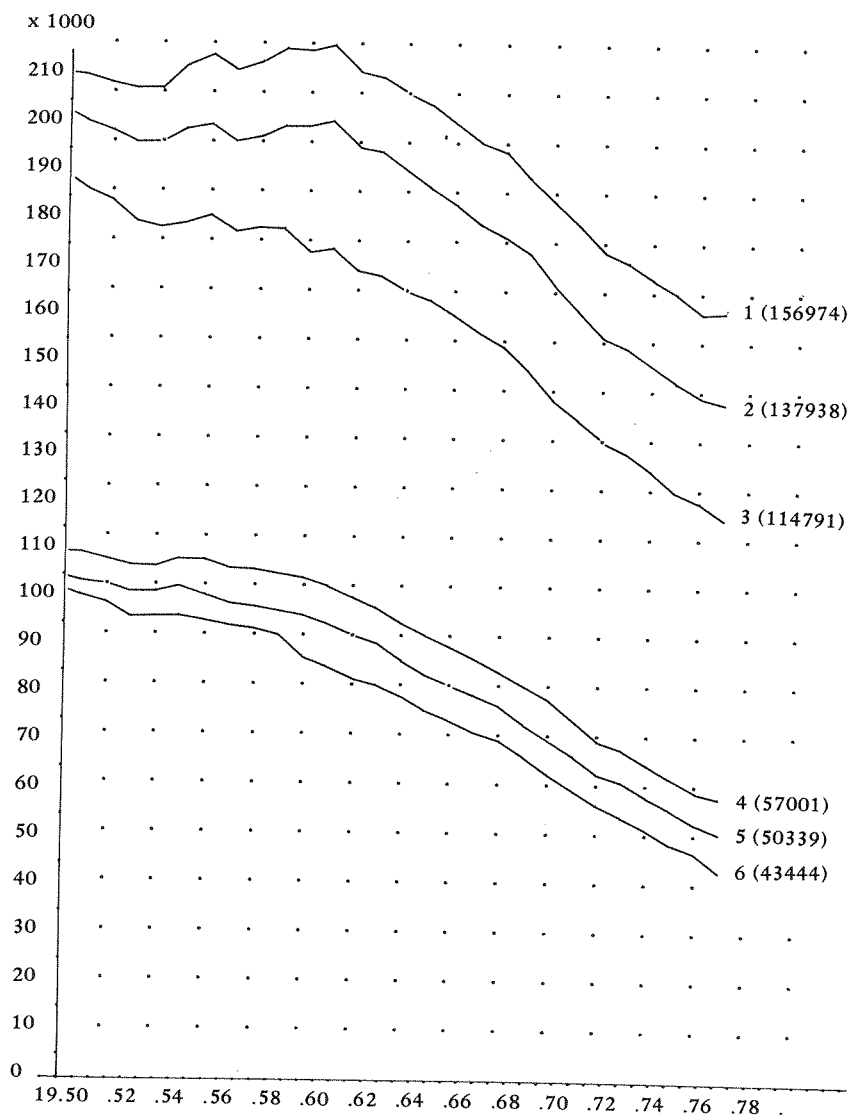
28. EIM, *De Detailhandel in de Nederlandse Economie*.

29. L. Switzar in: *De Kern* 3-4, Den Haag 1976, p. 25.

30. CIMK Jaarverslagen (o.a. 1968 en '70), waarin gewezen wordt op de noodzaak de zogenoemde 'vloerproductiviteit' (omzet per vierkante meter) te verhogen om de stijgende kosten te beteugelen.

Grafiek 2: Ontwikkeling Van Het Aantal Ondernemingen En Verkooppunten In De Nederlandse Detailhandel tussen 1950 En 1977.

Bron: Mutatiestatistieken Centraal Registratiekantoor Detailhandel-Ambacht.



- 1 = Verkooppunten Gehele Detailhandel (inkl. Ambulante Handel);
 - 2 = Ondernemingen Gehele Detailhandel (inkl. Ambulante Handel);
 - 3 = Ondernemingen Met Eén Vaste Vestiging Gehele Detailhandel;
 - 4 = Verkooppunten Detailhandel Voedings- en Genotmiddelen (inkl. Ambulante Handel);
 - 5 = Ondernemingen Detailhandel Voedings- en Genotmiddelen (inkl. Ambulante Handel);
 - 6 = Ondernemingen Met Eén Vaste Vestiging Detailhandel Voedings- en Genotmiddelen.
-

11.316 bij 'overige goederen' en 56.120 in de sektor 'voedings- en genotmiddelen'. Het verloop van de kleinste levensmiddelenhandel (ruim 56 procent sinds 1950) dekt daarmee vrijwel de totale netto teruggang in de detailhandel.

De man met het voorschoot is inderdaad verleden tijd. Tussen 1 januari 1950 en 1 januari 1977 verdwenen 13.616 kleine kruideniers (na 1963: 11.300), 5850 melkboeren (met name na 1965), 8762 kleine bakkers, 4591 slaggers met één vestiging en circa 9000 groentemannen.³¹

Waar het EIM in 1975 noteert, dat inmiddels 'een derde van de ondernemers, de "koplopers", 70 procent van de omzet van de totale detailhandel van het MKB voor zijn rekening neemt, terwijl een derde "de economisch zwakkeren", slechts 5 procent van de omzet haalt', daar kan gekonkludeerd worden dat de veelgeprezen flexibiliteit van de middenstander althans hier niet toereikend is. Zulks wordt in de kringen van het midden- en kleinbedrijf ook wel erkend. Het aanpassingsvermogen in de vorm van *parallelisatie* (assortimentsverbreding) en *specialisatie* (assortimentstverdieping) maakt, op bescheiden schaal toegepast, de kleine winkel nog niet tot een warenhuis, legt de 'productiviteit' verdere remmen aan en speelt het grootwinkelbedrijf in feite in de kaart: 'Pas nadat deze en dergelijke formules (bedoeld zijn hier kaashop, vinotheek, notenbar, kledingboetiek, maar ook: zelfbedienings-systeem – TF/WM) in de praktijk succesvol waren gebleken, werden zij door het grootbedrijf overgenomen en verder ontwikkeld.'³²

De konstatering, dat desondanks de ondergang van de ene middenstander de mogelijke ontplooiing van de andere kan betekenen, is tegen deze achtergrond een wel zeer schrale troost. Wat dan nog overblijft is samenwerking.

31. CRK, *Mutatiestatistiek Detailhandel*, Den Haag. Als gevolg van tussentijdse definitiewijzigingen is het aantal weggesaneerde groentemannen slechts afgeleid te schatten.

32. EIM, *Nieuwe en Gewijzigde Distributievormen*, p. 25.

3.1 Samenwerkingsvormen in de (Levensmiddelen)detailhandel

Nadat de hen opgedrongen parallelisatie melkboeren, slagers en groentemannen óók tot kruideniers heeft gemaakt en hun oorspronkelijke kwalifikaties voor een belangrijk deel heeft ondergeschikt gemaakt aan het doorgeven van in plastic geperste dan wel in karton gevroren kant en klare fabrieksprodukten, hebben zij tóch — beter is wellicht te zeggen: *juist* — een nog groter gedeelte van hun zelfstandigheid prijsgeven om deze althans formeel te behouden. Ondanks 'hun sterk individualistische instelling' zijn zij, hoewel 'slechts zeer schoorvoetend, overgegaan tot het participeren in commercieel gerichte organisaties, die van oorsprong vooral waren bedoeld om op de inkoopmarkt een betere positie te kunnen verwerven'³³, dit teneinde de 'agressieve marktpolitiek' van het grootbedrijf en 'de niet aflatende kostenstijgingen' het hoofd te blijven bieden.³⁴

De commerciële organisaties waarvan hier sprake is, zijn te onderscheiden in *inkoopverenigingen*, *vrijwillige filiaalbedrijven* en *franchise-verbanden*.

Inkoopverenigingen (inkoopkombinaties) representeren een 'economische samenwerkingsvorm van detaillisten die, onder uitschakeling van de grossiers, zelf de grossierfunctie hebben overgenomen',³⁵ In 1975 waren in Nederland ruim tweehonderd van deze organisaties geregistreerd, en zij betreffen vele sectoren van de detailhandel en samenwerking tussen kleine zowel als grote bedrijven. In de levensmiddelensektor, waartoe wij ons hier zullen beperken, is Sperwer/4 = 6 de bekendste. Expansieve combinaties van grootwinkelbedrijven zijn Superunie (172 supermarkten van 34 leden-ondernemers) en ZIKO³⁶.

Vrijwillige filiaalbedrijven, beperkt tot de levensmiddelenhandel en doorgaans geïnitieerd door grossiers, omvatten ketens van detaillisten die, 'met behoud van eigen zelfstandigheid' (EIM), een gemeenschappelijke naam voeren en belevd worden door dezelfde groothandels (groep). De oudste keten is De Spar (opgericht in 1932) met in 1976 ruim 900 Nederlandse verkooppunten in een netwerk van in totaal 25.205 detaillisten en 161 grossiers in 14 landen. Naast De Spar zijn nog te noemen: A & O, Centra, IFA, Kroon, TIP ('Tot Ieders Profijt'), Végé (Verkoopgemeenschap) en VIVO ('Vrijwillige In- en Verkooporganisatie').

33. EIM, *Het MKB in de Nederlandse Economie in 1980*, p. 28.

34. EIM, *Nieuwe en Gewijzigde Distributievormen*, p. 25.

35. *Ibid.*, p. 26.

36. Superunie ziet zijn omzet tussen 1970 en '77 stijgen van 200 naar 1500 miljoen gulden. ZIKO telde in 1976 tien leden, die gezamenlijk 138 supermarkten exploiteerden. De grootste deelgenoot, Jac. Hermans (83 filialen), is inmiddels uitgetreden. (IDAC, *op. cit.*)

In het geval van *franchise kontrakten* gaat het om een uit de Verenigde Staten in zeer veel detailhandelssectoren overgenomen samenwerkingsvorm, 'waarin het ene (in de regel grootbedrijf – TF/WM) aan het andere (kleinbedrijf – TF/WM) – tegen betaling van een bepaalde vergoeding en onder zekere voorwaarden – het recht verleent een merk of handelsformule te voeren en waarbij tevens bijstand en geregelde service wordt verstrekt om bedoelde exploitatie te vergemakkelijken. De franchisenemer doet afstand van een belangrijk deel van zijn commerciële vrijheid van handelen; de beleidsaangelegenheden worden hoofdzakelijk centraal door de franchisegever verricht. Desondanks wordt de franchisenemer als "zelfstandige ondernemer" gezien, die zelf het zakelijk risico blijft dragen'. In 1975 werden reeds meer dan zeventig van dergelijke samenwerkingsvormen geteld.³⁷

Van alle samenwerkingsvormen toont het franchise-systeem het meest direct, dat het weliswaar *ook* om verbeterde *technische* efficiëntie en *administratieve* uniforming gaat, maar toch in de eerste plaats om samenwerking tussen middenstand en groot (althans: groter) kapitaal in een vorm, die zich niet alleen tegen de handelingsvrijheid van de eerstgenoemde kontraktpartner keert, maar evenzeer tegen diens economische zelfstandigheid. 'Kort gezegd: franchisenemer profiteert van de bij franchisegever opgeslagen know-how. Franchisegever kan deze braakliggende know-how rendabel maken', zo heet het in 'De Kleine Franchise Gids'³⁸, maar men zou daaraan toe kunnen voegen, dat franchisegever de profiterende franchisenemer rendabel maakt. Franchising is voor het grootbedrijf niets minder dan filiaalvorming tegen minimale investeringskosten: de filiaalchef heet 'ondernemer', verstrekt zelf het bedrijfspand en draagt het bedrijfsrisiko. En, omdat deze 'ondernemer' de in dat pand gerealiseerde winst inkasseert (NB: franchisegever bepaalt de marge), is van zijn kant een meer dan gemiddelde inzet te verwachten: 'Franchisenemers plegen (...) aanzienlijk meer gemotiveerd te zijn dan filiaalhouders (in loondienst – TF/WM). Franchisenemer is meer kostenbewust dan de filiaalchef en zet zich in voor omzetvergroting'.³⁹

Tenslotte staat tegenover het feit, dat franchisenemer zolang het goed gaat profiteert van een gemakkelijker entree bij de banken en van de door franchisegever gefinancierde etherreklame, de voor het grootbedrijf compenserende omstandigheid, dat het als 'pseudomiddenstander' aanspraken

37. EIM, *Nieuwe en Gewijzigde Distributievormen*, p. 26.

38. Mr. G.G. Ablen, *Kleine Franchise Gids*, Rotterdam 1974, p. 8. De Nederlandse Franchise Vereniging, uitgeefster van genoemde gids, is een belangenbehartigingsorganisatie van en voor franchisegevers. De aangesloten leden nemen volgens mondelinge opgave 80 tot 90 procent van de afgesloten kontrakten voor hun rekening. Meer informatie wordt niet verstrekt, zoals bijvoorbeeld welke (grote) bedrijven destijds het initiatief tot de NFV hebben genomen.

39. *Ibid.*, p. 6.

doet gelden op staatsgegarandeerde MKB-kredieten. En deze aanspraken, die in feite een overheveling van gelden naar het grootbedrijf betekenen, worden gehonoreerd: 'Het is zaak dat in deze nieuwe structuur het CI (dat wil zeggen het Centraal Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf – TF/WM) via het gegarandeerde krediet kan meespelen (...) Dit is (...) typisch het werk van een stichting die voor alle partijen een vertrouwensinstantie kan zijn, daar er geen eigen commerciële bedoelingen of belangen in het geding zijn.'⁴⁰

Anders dan de in franchiseverband werkzame middenstanders, hebben de in inkoopverenigingen (IV-en) en vrijwillige filiaalbedrijven (VFB-en) georganiseerde winkeliers op papier een aanzienlijke zelfstandigheid, maar in de kern gaat het om dezelfde zaak: middenstanders verzetten zich tegen het grote(re) handelskapitaal met de wapens van dat handelskapitaal. Koncentratie, schaalvergroting en rationalisatie zijn de trefwoorden in dit proces, dat wellicht het verdwijnen van de middenstand formeel vertraagt (vergelijk de ontwikkeling naar parallelisatie c.q. specialisatie, zoals beschreven in de voorgaande paragraaf), maar materieel uitloopt op een dubbele nederlaag: zelfs een tot groteske proporties uitgedijde quasi middenstand behaalt niet de resultaten van het 'echte' grootwinkelbedrijf⁴¹, mede wellicht door de koöperatieve vorm van de eerste, terwijl eenenander bovendien de middenstand *uiterlijk* en *maatschappelijk* transformeert tot datgene wat hij zocht te weerstaan. Uiterlijk, omdat bedieningswinkels plaatsmaken voor zelfbediening, zelfbediening voor supermarkten en, in toenemende mate, supermarkten voor reusachtige zg. 'discount stores', waar een 'zeer agressieve prijsstelling' (IDAC) gepaard gaat met een zich naar alle handelssectoren uitstrekkend assortiment. In veel superstores maken de kruidenierswaren een volgens het IDAC afnemend gedeelte van de omzet uit.

Maatschappelijk raakt de middenstand (klein eigendom gekombineerd met eigen arbeid) in zijn koöperatief gevoerde 'strijd' tegen het kapitaal tendentieel zelf direkt beknelde in de kapitaalsverhouding: als loonafhankelijke in een reusachtige, *als één onderneming* geleide organisatie.

Cijfers en feiten zijn ook hier illustratief.

De *internationale vervlechting* van met name de VFB-en is al genoemd aan de hand van het voorbeeld van De Spar, maar soortgelijke vertakkingen kennen A & O, IFA, VEGÉ en Sperwer: ook daar honderden grossiers en tien-

40. CIMK, *Jaarverslag 1969*, Amsterdam, p. 48.

41. De VFB-en en kleine IV-en behalen een gemiddelde omzet per verkooppunt van circa een miljoen gulden, Hermans, Edah en ZIKO daarentegen meer dan drie miljoen. Ahold zet gemiddeld ongeveer vijf miljoen om over bijna 700 vestigingen (IDAC, *op. cit.*).

duizenden detaillisten, die gebundeld miljardenomzetten boeken.⁴² Niet minder beelangrijk lijkt het netwerk van *dwarsverbindingen* tussen de verschillende organisaties. Het gaat daarbij om dwarsverbindingen, waarin de verschillende organisatievormen er niet toe doen, zelfs is zeer groot handelskapitaal erbij betrokken (De Gruyter/SHV; omzet 1976 f4,5 mld), en zij beginnen steeds bij samenwerkende c.q. fuserende grossiers, die, in een afnemend aantal, hun greep op de detaillisten versterken. Even onmiskenbaar als de versterkte invloed van grossiers zijn de konsekwenties daarvan voor de middenstand: binnen het raam van zijn eigen 'verzetorganisaties' wordt hij *als middenstand* geëlimineerd. Groothandels- en detailhandelsomzetten nemen snel toe, bij een gelijktijdige en even snelle vermindering van het aantal verkooppunten. Een en ander is zichtbaar gemaakt in het schema en tabel IV.

Als operationalisering van de ontwikkeling van 'het middenstandskarakter' moge dienen het verloop in het aantal bedienings- en (kleine) zelfbedieningswinkels in deze organisaties tussen 1970 (waar mogelijk) en 1976. In de genoemde periode realiseert een dozijn VFB-ketens en inkoopverenigingen sterk stijgende omzetten bij een vermindering met 4423 verkooppunten (bijna 37 procent). Deze achteruitgang in het aantal vestigingen komt voor het grootste gedeelte op rekening van de bedieningswinkels en de kleinere zelfbedieningszaken, in cijfers respectievelijk een afname met 2336 (-64 procent) en 1749 (- ca. 26 procent) stuks.

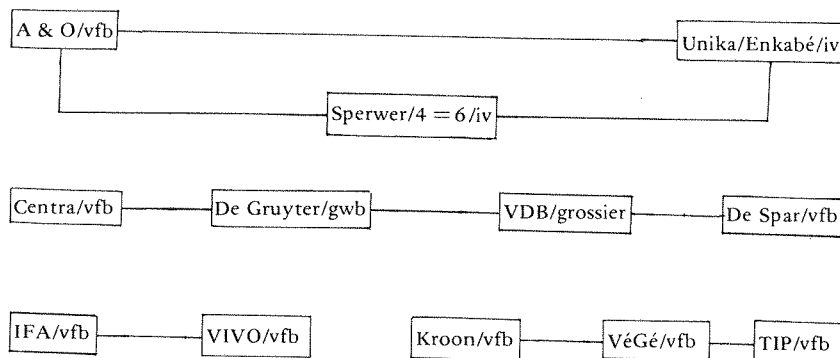
In andere sectoren van de handel in voedingsartikelen is het met de trends schaalvergroting, uitschakeling van de oude distributievormen en afnemings van het aantal verkooppunten al niet anders gesteld, al zijn de ontwikkelingen in deze branches (aardappelen, groenten en fruit (AGF); zuivel en vlees en vleeswaren) minder spektakulair en kleinschaliger. Zo is de aanvankelijk stormachtige groei van het SRV ('Samen Rationeel Verkopen') winkelwagencamp na 1972 goeddeels afgeremd⁴⁵, terwijl de omzet van deze uitgebreide zuivelorganisatie volstrekt stagneert: in 1974 werd voor 1,4 miljard gulden omgezet en in de twee daarop volgende jaren voor hetzelfde bedrag. In de sektor AGF maakt alleen de franchise-organisatie Fruto indruk met de aaneenschakeling van duizend zgn. 'Versmarkten' binnen drie jaar⁴⁶. De

42. Internationaal georganiseerd zijn: A & O met 165 grossiers en 13.350 detaillisten in 10 landen; IFA met 198 grossiers en 30.000 detaillisten in vijf landen; De Spar met 161 grossiers, 25.205 detaillisten en 135.600 man personeel in 14 landen; VEGÉ met 25.050 detaillisten en 125.00 man personeel in 11 landen; Sperwer/4 = 6 in een 'Europgroep' in zes landen. (IDAC)

45. In 1966 reden er 25 van dergelijk wagens, in '72 ruim 1600 en in '76 ruim 1900. (*Ibid.*)

46. *Ibid.*

Dwarsverbindingen Tussen Samenwerkingsorganisaties In De Levensmiddelen-detailhandel.



vfb = vrijwillig filiaalbedrijf; gwb = grootwinkelbedrijf; iv = inkoopvereniging.

A & O, Enkabé/Unika en Sperwer werken samen in 'Het Centrum, Accountantskantoor Midden- en Kleinbedrijven' en het 'Centraal Bureau voor In- en Verkooporganisaties' (inkoopvolume f. 1 mld.); Sperwer-grossiers werken samen of zijn gefuseerd met de Enkabégroothandel; Centra en De Gruyter bezitten elk 50 procent in 'Discount Kien' (omzet 1976: f.54 mln.).

Centra heeft voorts uitgebreide 'non food' activiteiten (o.a. onroerend goed).

Verenigde Distributiebedrijven (VDB) beleviert 380 Sparvestigingen en 93 filialen van De Gruyter, waarin VDB de meerderheid heeft. VéGé, op grossiersniveau verbonden met TIP en Kroon, is 'een van de grootste levensmiddelen-groothandelsbedrijven in Nederland.' VIVO-grossier 'Unigro' neemt 'Venegro' over en beland zo in het IFAcircuit.

Bron: IDAC⁴³

stelling is, dat het relatief achterblijven van deze, meer gespecialiseerde, detailhandelsgroepen gezocht moet worden in het gegeven, dat de grote kruideniers sinds de versoepeling van de vestigingscriteria in de loop van de jaren zestig met name in de zeer grote vestigingen zelf de functies van zuivel-, vlees-, AGF- en broodleverancier op zich hebben genomen. Voor de oorspronkelijk in deze sectoren actieve middenstanders bleef daardoor in het slechtste geval een aanzienlijk ingeperkte markt, in het 'beste' een toeleveringspositie dan wel een (ambachtelijke) 'shop in the shop' functie binnen de muren van het levensmiddelenwarenhuis, dat wil zeggen een optreden volgens de wensen van zijn bedrijfsleiding.

Niettemin geldt ook voor deze kleinere ketens eenzelfde onontkoombare konklusie: 'De steeds intensiever wordende samenwerking van

43. IDAC, *op. cit.*

Tabel IV: Koncentratie-ontwikkeling in de samenwerkingsorganisaties van de levensmiddelenhandel tussen 1970 tenzij anders vermeld) en '76.

	Verkooppunten				Omzet in f. mln.				Aantal Grossiers	
	Totaal		Bediening		Kl. Zelfbed.		Det. handel		Gr. handel	
	1970	1976	1970	1976	1970	1976	1970	1976	1970	1976
A & O	1007	655	334	93	546	217	351	825	193	437
Centra	859	584	231	58	441	249	450	951	203 ^e	658 ^e
Enkabé/Unika	1279 ^c	1122	402 ^c	286	722 ^c	679	570 ^f	912 ^f	313 ^c	420
IFA	571	306	201	65	334	190	153	259	130	160
Klimop	375	228	295	57 ^g	70	153	165	340 ^d	95	146
Kroon	938 ^b	712	100 ^b	43	574 ^b	369	550 ^c	850	357 ^d	423
De Spar	1361	914	310	74	582	356	725	1290	423	785
Sperwer	868	680 ^h	295	120	504	310	405	788	164	330
Ster	845	933 ^d	165	74 ^d	620	824 ^d	?	?	110	195
TIP	1486	902	379	104	1107 ⁱ	798 ⁱ	565	820	278	467
VéGé	1076	760	321	141	582	376	347	720	210 ^a	495
VIVO	1429	875	633	215	678	490	556	850	325 ^b	443

Afwijkende jaartallen: a = 1971, b = 1973, c = 1974, d = 1975.

e: hoge grossiersomzet in verband met levering aan niet aangesloten detaillisten.

f: exclusief omzet aardappelen, groenten, fruit en vlees.

g: inclusief 'rijdende winkels'.

h: inclusief 169 aangesloten Enkabé-detaillisten (waarvan het winkeltype onbekend: alleen aan het totaal toegevoegd).

i: inclusief supermarkten.

Nota bene: omzetten van cash & carry-zaken (zelfbedieningsgrossiers) worden in het algemeen bij groothandel geboekt.

Bron: IDAC⁴⁴

44. *Ibid.*

MKB-ondernemers is in feite *ook een vorm van concentratie* en leidt tot een vermindering van het aantal beslissingscentra en daarmee tot een verlies van zelfstandigheid van de individuele ondernemer.' (EIM, 1976; onze accentuering)

De bekende middenstander Prof. Dr. A.C.R. Dreesmann, behalve hoogleraar in de ekonomie met meer dan zijn naam verbonden aan het V & D-concern, ziet van deze ontwikkeling de zonnige kant: 'De dynamiek van de detailhandel gelijkt sterk op die van een estafettewedloop. Na iedere ronde neemt een nieuwe detailhandelsvorm de fakkel van de prijsverlaging over van oudere en meer vermoeide vormen. Juist het aanvankelijk, verrassend succes draagt de kiemen in zich, die verdere expansie van de jonge, agressieve detailhandelsvormen vertragen, en tenslotte, doen vertragen. Hij zal als leider in de prijsconcurrentie spoedig weer worden afgelost door een nog jongere en frissere vorm (...) De (afzonderlijke ondernemingen) kunnen van vorm veranderen, door zich bijv. — geheel of ten dele — in supermarkts, in kortingwinkels, in zelfbedieningswarenhuizen te transformeren.'⁴⁷

4. Economische Politiek ten aanzien van het MKB.

Nadat in het voorgaande de Nederlandse middenstand ook in zijn moderne en koöperatieve vormen is geproblematiseerd, moet tenslotte de stimulerende dan wel remmende invloed van het politieke proces op de gesignaleerde ondergangstendentie worden gezocht. Het argument voor een 'aparte' plaats voor de politiek in de analyse is op algemeen niveau reeds gegeven in het eerste artikel. Politieke verhoudingen zijn tendentieel in overeenstemming met, want uitdrukking van 'onderliggende' reproductieverhoudingen, maar, juist omdat het gaat om een *uitdrukking* van die verhoudingen, vertegenwoordigen zij een eigen sfeer met een *relatieve* autonomie. Zoals het politieke niet zonder het economische begrepen kan worden, moet evenzeer de terugwerking van het politieke in overweging genomen worden om tot begrip van de economische en klassenverhoudingen te komen.

Wanneer, op grond van bovenstaande overwegingen, de rol van politiek en staat in de periode vanaf 1950 nader wordt onderzocht op (nagestreefd) middenstandsbeleid en globale economische maatregelen, die ingrijpend van invloed zijn op de ontwikkeling van middenstand en overig midden- en kleinbedrijf, dan springen twee konstateringen in het oog:

a. Geen van de politieke partijen die na WO II de uitvoerende macht op landniveau hebben gevormd, heeft systematische pogingen gedaan de

47. *De Kern*, Den Haag 1976, pps. 24-5. 'De bourgeoisie kan niet bestaan zonder de produktie-instrumenten, dus de produktieverhoudingen (...) voortdurend te revolutioneren. (Marx K./Engels F., *Het Communistisch Manifest*, Amsterdam 1972, p. 44.)

problemen van de kleine ondernemers te verklaren vanuit het begrip van een door monopolies beheerste produktiestructuur, dit in tegenstelling tot kommunisten en pacifisten, die wellicht met een teveel aan ekonomisme, de strijd *voor* het voortbestaan van een Nederlandse middenstand hebben gekoppeld aan een strijd *tegen* monopolies. Door de overige politieke stromingen wordt het middenstandsvraagstuk overwegend abstrakt benaderd vanuit de konstatering van achterblijvend inkomen, als er al belangstelling is;

b. Samenhangend met de eerste konstatering is de vermeldenswaardige continuïteit in het middenstandsbeleid van de staat: overgangen tussen 'rooms-rode' (sociaal-demokraten en christen-demokraten) en liberaal-konfessionele (VVD en christen-demokraten) regeringskoalities verlopen met betrekking tot het middenstandsbeleid tamelijk rimpelloos. Er is verbale belangstelling en er is de opbouw van een labyrint van de middenstand begeleidente instanties, maar overheersend is de praktisering van een 'vrijheid blijheid' doktrine, volgens welke de middenstand leeft van de welvaart van het volk, dat op zijn beurt gebaat zou zijn bij een *ongeklausuleerd* bloeiende ekonomie. Anders geformuleerd: wat goed is voor Unilever, is goed voor de konsument, die bij Unilever werkt en (dus) goed voor de slager, die van Unilever betreft. Het begrip van de reperkussies die de 'gezondheid' van Unilever heeft voor slager en konsument is minimaal.

Zowel de konstatering van een gebrekkige partijpolitieke belangstelling als die betreffende de marginale staatsinspanningen ten gunste van het kleinbedrijf behoeft enige adstruktie.

Zoals uit de inleiding van het vorige artikel mocht blijken, dateert de aandacht van de CPN voor de middenstand niet van vandaag of gisteren, maar zijn de omtrekken van een gerichte belangstelling en het plaatsen van die belangstelling in het teken van de strijd tegen het grootkapitaal al volop zichtbaar bij het verschijnen van de 'Middenstandsnota 1954' van KVP-staatssekretaris Veldkamp van Ekonomische Zaken. Tijdens de behandeling van de nota in de Tweede Kamer is het CPN-kamerlid Haken 'zo vrij (...) te menen, dat men zich niet aan een formele gelijkheid moet vastklampen, maar dat juist het verschil in maatschappelijke positie reden moet zijn voor verschil in behandeling.'⁴⁸ In konkreto vraagt Haken om de mogelijkheid van kredieten buiten de banken om, instelling van een middenstandsministerie, een afzonderlijk belastingsbeleid en een afzonderlijke sociale wetgeving⁴⁹ Bij deze niet ingewilligde verlangens⁵⁰ zou het voor de kommunisten niet

48. *Handelingen Tweede Kamer 1954*, Den Haag, p. 4219.

49. *Ibid.*, p. 4220.

50. Met kommunisten behoefde in 1954 niet te worden gediskussieerd: 'wanneer ik overweeg, dat aan deze overweging (van Haken, betreffende de noodzaak een gewijzigd

blijven. Met het toenemen van de macht van de monopolies (EEG) en de daarvan niet los te denken, versnelde teruggang van het aantal kleine bedrijven, werd de kritiek verdiept (men vergelijkte het hier meermalen geciteerde artikel van Van den Berg) om na het inzetten van de crisis van 1974 te worden ingebracht in het expliciet gestelde streven alle 'niet-monopolistische krachten' te bundelen en, meer dan dat, direkt (via een deelname aan de regering) dan wel indirekt (als overneming van de belangrijkste beleidsvoornemens door de te vormen regering) politieke macht op te eisen.

Het voorlopig falen van deze politieke inspanning, laat met betrekking tot de middenstand onverlet dat de schuldvraag in het juiste kader, namelijk dat van de produktiestructuur, wordt gesteld. Onmacht van de middenstand kan niet los gezien worden van de overheveling van rijkdom naar het grootkapitaal de uitholling van de politieke onafhankelijkheid.

Voor andere politieke stromingen is het middenstandsprobleem minder vèrstrekkend. In de gedachtengang van de liberalen (VVD) kan worden volstaan met een controle op nieuwe MKB-vestigingen in de kleine kernen (waar overigens veeleer te weinig dan teveel distributiecentra zijn TF/WM) een schadevergoedingsregeling voor 'sociale gevallen' en 'geestelijke bijstand' (sic) door de middenstandorganisaties. Een inkomensgarantie wordt in strijd geacht met het ondernemerschap⁵¹.

Het standpunt van de christen-demokratie, welks ideologische samenvoeging van eigendom en arbeid de positie van de moderne middenstand *uiterlijk* zeer nabij komt, wijkt nauwelijks van het liberale af. Een minimum-inkomen is oneerlijke konkurrentie ('en bestaat ook voor de arbeiders niet: deze kunnen immers ontslagen worden') en als aanvulling op de bestaande sociale voorzieningen moet een bodemtoeslag in structureel zwakke gebieden voldoende bescherming bieden⁵².

Voor de sociaal-demokratie (PvdA) is de nood van de middenstand als elke nood te lenigen met behulp van door de staat te nemen maatregelen in de *distributiesfeer*: meer huursubsidie voor middenstanders, inkomenstoelagen in kleine kernen waardoor een verbeterde winkeldistributie in overeenstemming met de 'maatschappelijke behoefte' mogelijk moet worden, en een verlaging van de ROZ-leeftijd tot 55 jaar⁵³. Een algemene inkomensgarantie dient aan

beleid — TF/WM) ten grondslag ligt het betoog, dat de geachte afgevaardigde over het middenstandsbeleid heeft gehouden, dan meen ik alleen reeds om die reden deze motie naast mij neer te moeten leggen.' (*ibid.*, p. 4240)

51. Het Tweede Kamerlid voor de VVD en MKB-deskundige Porthoine in het VPRO radioprogramma 'Embargo', 30 januari '78.

52. Het Tweede Kamerlid voor het CDA en MKB-deskundige Van Muiden, *ibid.*

53. Krachtens de Rijksgroepregeling Oudere Zelfstandigen (ROZ) kunnen ondernemers van een 'in principe niet levensvatbaar bedrijf' van hun 58e tot hun 65e jaar een inkomenssuppletie krijgen bij gebleken maatschappelijke behoefte aan hun bedrijf. Het

voorwaarden te worden gekoppeld als bescherming tegen oneerlijke concurrentie en overbewinkeling⁵⁴.

Sociaal-demokratie en middenstand hebben in Nederland na de Tweede Wereldoorlog bijzonder weinig met elkaar op. Na het totstandkomen van de PvdA verkoelen de kontakten met het voor 1940 als 'rooie bond' bekend staand 'Nederlands Verbond van Middenstandsverenigingen' (NVM). De vriendschap zal niet worden hersteld. In de PvdA overheerst tot het eind van de jaren zestig het geluid van 'onvermijdelijke schaalvergroting' en 'welvaart door "Europa" '; de NVM fuseert met de konservatieve 'Koninklijke Nederlandse Middenstandsbond' (KNMB) tot 'Koninklijk Verbond van Ondernemingen in het Midden- en Kleinbedrijf' (KVO) onder liberale vlag. En, hoewel het geloof in de EEG in de PvdA inmiddels danig aan het wankelen is geraakt en een 'monopolie-probleem' baanbreekt, zijn hieraan (nog) geen konsekwenties voor de houding ten aanzien van het midden- en kleinbedrijf verbonden. De belangstelling voor de middenstand is marginaal, wat onder andere geïllustreerd wordt door het feit, dat het wetenschappelijk bureau van de PvdA, de 'Wiardi Beckman Stichting', het probleem van het midden- en kleinbedrijf heeft doorgeschoven naar de Tweede Kamerfractie.⁵⁵

Als alle politieke partijen, die de naoorlogse regeringen hebben gevormd, een praktijk voorstaan, waarin de middenstand op zijn best mag rekenen op enige charitatief getinte belangstelling; als al deze partijen tot hoeksteen van beleid maken, dat de concurrentie niet vervalst mag worden; als al deze partijen tenslotte geen begrip (wensen te) hebben voor de moderne produktieverhoudingen, die het kleinbedrijf versneld aan zijn eind helpen, zelfs wanneer dit proces door tienduizenden bedrijfssluitingen zichbaar is gemaakt; als sociaal-demokratische, christen-demokratische en liberale politiek zó wenst te handelen met betrekking tot het midden- en kleinbedrijf, dan kan het resultaat ook niets anders zijn dan wat wij hebben aangetroffen: een overheidsbeleid, dat gedurende de gehele beschouwde periode passief (door niet-ingrijpen) dan wel actief de transformatie en de tendentiële ondergang van de middenstand heeft helpen bevorderen.

bedrijf heet aan een maatschappelijke behoefte te voldoen, indien met de onderneming minimaal 50 procent van het bruto sociaal minimum voor zelfstandigen — zie noot 8 bij dit hoofdstuk — wordt verdiend. (Stichting Ontwikkeling en Sanering Midden- en Kleinbedrijf, 'O en S', *Jaarverslag 1976*, Amsterdam, p. 6.)

54. Het Tweede Kamerlid voor de PvdA en MKB-deskundige Salomons in de genoemde uitzending van de VPRO.

55. Betekenisvol is ook het feit, dat de 'Federatie Nederlandse Vakbeweging' geen standpunt heeft over ontwikkeling en maatschappelijke plaats van middenstand c.q. midden- en kleinbedrijf. Voor de FNV gaat het hier uitsluitend om kleine werkgevers, wier voorman (W. Perquin van het KNOV) een hardnekkige eensgezindheid met de 'grote werkgevers' van het VNO en het NCW aan de dag legr.

Aan deze vaststelling dienen echter twee opmerkingen te worden toegevoegd:

a. Niettegenstaande doorslaggevende overeenkomsten mogen verschillen tussen 'rooms-rode' en christelijk-liberale kabinetten niet worden vergeten. Waar de laatste combinaties ondanks (dankzij?) hun ideologische aantrekkingskracht op de middenstand een beleid (kunnen) voeren, dat het grootkapitaal onloochenbaar bevoordeelt, moet worden opgemerkt dat dat regeringen met sociaal-demokraten, indachtig hun standpunt dat maatschappelijke problemen vooral verdelingsproblemen zijn, zich in woord en daad op herkenbare punten hebben verzet tegen de *resultaten* van het monopoliseringsproces. Voor de PvdA mag het kleinbedrijf als produktievorm dan voornamelijk een anachronisme zijn, de slachtoffers van de ontwikkeling zijn evenzovele 'kansarmen' en 'kleine mensen', die, binnen de door het kapitaal gelaten ruimte, op financiële steun kunnen rekenen;

b. Een tweede kanttekening bij de onverschilligheid van de staat tegenover de konsekwenties van het concentratieproces voor de middenstand betreft de hiermee konstrasterende verbale belangstelling voor (de zorgen van) het midden- en kleinbedrijf. In de 'Middenstandsnota 1954' heet het, dat het voortbestaan van een krachtige middenstand niet alleen de werkgelegenheid dient, maar bovendien 'de sociale tegenstellingen (verzachtte).' Vijftien jaar later worden de ondernemers in het midden- en kleinbedrijf geprezen 'omdat (...) de veelomvattendheid van hun functie (deze ondernemers uit-) nodigt (...) tot een veelzijdige ontplooiing van menselijke eigenschappen, zulks in tegenstelling tot zoveel andere functies die op meer specifieke eigenschappen een beroep doen.'⁵⁶

Opeenvolgende regeringen prijzen het midden- en kleinbedrijf als werkgelegenheidsreservoir en bolwerk van de klassenvrede (slechts in overwegend kleinschalige bedrijfstakken heeft de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie kans van slagen) en signaleren zorgelijk de problemen van de kleine ondernemer. Maar, dit doet niet af aan het feit dat de middenstand zijn bestaansrecht moet bewijzen 'in combinatie met zijn bijdrage tot de economische voorziening in de volkshuishouding'⁵⁷. Voor het garanderen van een levensvatbare middenstand met bijvoorbeeld een selectief vestigingsbeleid dat het aantal middenstanders per regio afstemt op 'maatschappelijke behoeften' en hen tegen onderlinge concurrentie enigermate beschermt, kan in deze politiek geen plaats zijn: 'Het is dan de overheid die (...) beslist of er ergens in Nederland nog een kruidenier bij kan of dat er een slager moet worden geweerd.'⁵⁸

56. *Nota Midden- en Kleinbedrijf 1969*, p. 1.

57. *Ibid.*, p. 1.

58. *Handelingen Tweede Kamer 1954*, p. 4227.

Problemen met betrekking tot een bij het grootbedrijf achterblijvende produktiviteit moeten in feite zelf worden opgelost — ‘het niet te stuiten proces van rationalisatie vereist een volledige benutting van alle mogelijkheden’ — en, gekonfronteerd met een EEG die ‘verscherping van de buitenlandse concurrentie kan meebrengen’, ‘blijft (het streven) er onverminderd op gericht de internationale samenwerking zoveel mogelijk te benutten om de ontplooiing van het MKB ook in internationaal verband te bevorderen.’⁵⁹ Tien jaar na deze uitspraak gaat de opgetogenheid over internationale fusies, kapitaalimport en -export gepaard met de konstatering, dat deze ontwikkeling het MKB niet zozeer ontplooiing als wel ‘onzekerheid van calculatie en de onevenwichtigheid van de ontwikkeling der verschillende inkomenscategorieën’⁶⁰ heeft gebracht. De daaraan verbonden konsekwentie is gericht op keiharde sanering: ‘Het gebonden blijven van arbeidskrachten en kapitaal aan deze (financieel zwakke — TF/WM) ondernemingen is economisch ongewenst (...) Overgang van deze ondernemers in loondienst zal ertoe bijdragen de spanning op de arbeidsmarkt te verminderen en daarmee de economische groei bevorderen.’⁶¹

4.1. Konkrete Beleidsmaatregelen en hun Invloed op de Middenstand

Bezien wij nu een aantal konkrete maatregelen, die de hierboven geschetste algemene omtrekken van het staatsbeleid in de beschouwde periode schragen.

De *prijspolitiek* in de jaren vijftig is stringent. Prijsgarantie is er alleen voor de landbouw vanwege zijn ‘inelastische, homogene produktie’ (Handelingen Tweede Kamer 1954), minimum-prijzen zijn slechts toegestaan als tijdelijke remedie en worden afgestemd op wat het meest representatieve bedrijfstype wordt geacht.⁶² Externe kostenstijgingen (grondstoffen-prijzen) mogen altijd, loonsverhogingen slechts bij uitzondering worden doorberekend en indien zulks ook met kostenverlagingen gebeurt. Overheidsrichtlijn is dat de marges in geld gelijk blijven. Problemen in de inkomstensfeer dienen te worden opgelost op een wijze, die in het grootbedrijf gebruikelijk is: via verhoging van de arbeidsproduktiviteit, dat wil zeggen opvoering van de arbeidsintensiteit en technologische konkurrentie. Aan het eind van de jaren zestig, als de doorzettende monopolisering in Europa de technische ontwikkeling maar ook

59. *Middenstandsnota 1959*, pps. 26, 24 en 31.

60. *Nota Midden- en Kleinbedrijf 1969*, hoofdstuk 1.

61. *Ibid.*, p. 19.

62. ‘Dit betekent dus, dat de bedrijven behorende tot het meest efficiënte bedrijfstype — die uiteraard met een lagere kostprijs uit kunnen komen — in de vastgestelde minimumprijs dan reeds winst maken.’ Het betreft hier geen citaat uit *Das Kapital I*, hoofdstuk 10, maar een opmerking van staatsekretaris Veldkamp in de Tweede Kamer. (*Handelingen 1954*, p. 4235)

de inflatie stimuleert, wordt dit (zie hiervoor) wel als probleem voor het MKB geregistreerd, maar in de 'Nota Midden- en Kleinbedrijf 1969' is de prijs-politiek als beleidspunt uit het specifieke MKB-beleid verdwenen en kan hierover slechts het kritische geluid van de middenstandsorganisaties worden gehoord.

. In de overeenkomstige periode verandert het regeringsbeleid met betrekking tot de *vertikale prijsbinding* en *kartelpolitiek* ten gunste van, althans in afstemming op, de ontwikkelingen van het grootkapitaal. Waar in 1959 de bezwaren zich niet zozeer richten tegen 'het stelsel van verticale prijsbinding als zodanig, dan toch tegen de collectieve handhaving ervan' (Middenstands-nota 1959), wordt enkele jaren later het stelsel met veel ophef geliquideerd. Daarmee wordt de middenstand van een verzekerde marge en een, zij het diskutabele (wij komen daarover nog te spreken), bestaanszekerheid beroofd. Wat de prijsbinding- en kartelpolitiek betreft lijkt vóór het kleinbedrijf het einde overigens nog niet in zicht. Aktuelle verslechteringen zijn de pogingen om een minimum inkoop prijs voor melk te doorbreken met een beroep op het Europese Hof van Justitie als resultaat, alsmede het aangekondigde verbod op gezamenlijk (en goedkoper) inkopen van kruidenierswaren door vrijwillige filiaalbedrijven en inkoopverenigingen in het kader van een verscherping van het kartelbeleid ten gunste van organisaties, die niet alleen economisch maar ook juridisch één zijn.⁶³

. Niet zonder belang is eveneens de Europese *uniformering van de omzet-belasting*, ofwel 'het door de EEG verwekte monster van de BTW' (Van den Berg). Formeel niet zonder beslissende gevolgen, omdat de resulterende prijsstijgingen kunnen worden doorberekend. Daar moet echter onmiddellijk aan worden toegevoegd, dat dit nieuwe systeem van belastingheffing de inkoopkosten van de detaillist (zijn 'investeringen') heeft verhoogd zonder dat daar een reële (volume-)verbetering tegenover staat. Integendeel. Zowel de invoering van de BTW als de tussentijdse tariefbijstellingen zijn, in de mist van een ondoorzichtige prijssituatie, vergezeld gegaan van een verhoging van de grossiersprijzen. Bovendien heeft invoering van de BTW de werkdag van de middenstander reël verlengd. Na gedane zaken met zijn klanten moet hij 'onbezoldigd werk ten behoeve van de belastingdiensten' (Van den Berg) verrichten om het af te dragen bedrag aan BTW van zijn overige inkomsten te scheiden. Een situatie, die hem belast 'met het beheer van duizenden guldens, die niet zijn eigendom zijn, maar wel in de kassa liggen te branden als er rekeningen moeten worden betaald.' Geld kortom, dat na de komst van

63. Zie *De Telegraaf* van 17 februari 1978.

de ontvanger in veel gevallen de gang naar de kredietinstelling bespoedigt.

. In voorafgaande paragrafen is meermalen sprake geweest van een ontwikkeling naar parallellisatie (assortimentsverbreding) in de detailhandel. Deze ontwikkeling is door de overheid actief bevorderd met de voortgaande versoepeling van de *vestigingsvoorschriften*. De kulminatie in een situatie, waarin een ondernemer in de regel slechts één vergunning behoeft, ongeacht het aantal door hem bestreken branches, heet de gewenste slagvaardigheid van de kleine winkelier te bevorderen. Niet alleen lijkt het echter onwaarschijnlijk dat een dergelijke maatregel zulks bewerkstelligt (het wegvallen van een juridische barrière betekent niet vanzelfsprekend een vergroting van de economische mogelijkheden), eerder moet het tegenovergestelde het geval zijn: zonder de minimale bescherming van het vaardigheidsdiploma valt de laatste afweer tegen penetratie door het grootbedrijf weg. De veranderde vestigingswetgeving zal inderdaad de parallellisatie hebben bevorderd, maar dan toch vooral bij de economisch sterke, grote winkelbedrijven. (Per 1 januari 1977 is het aantal vaste verkooppunten, dat officieel geboekt staat als handel in aardappelen, groenten en fruit teruggelopen tot 5660, tegenover 8530 in 1970, en in dezelfde periode groeit het aantal anders geregistreerde verkooppunten in deze branche naar ruim 4000. Een minderheid (1367 stuks) daarvan is markthandel, een, groeiende, meerderheid weerspiegelt de toenemende verkoop in als 'kruidenier' geregistreerde supermarkten. Op geringer schaal doen zich soortgelijke ontwikkelingen voor met betrekking tot zuivel, brood en vlees. (IDAC))

. Een ander beleidspunt, dat, hoewel ontworpen ter ondersteuning van het midden- en kleinbedrijf, op zeer korte termijn lijkt te zijn 'omgebogen tot een serie discriminerende maatregelen tegen de middenstand zelf' (Van den Berg), is de overheidsbemoeienis met betrekking tot *huur en verkoop van bedrijfspanden* aan kleine ondernemers.

Ten aanzien van het pandenverhuur manifesteert de staat zich ondubbelzinnig als middenstandsvijand door in 1971 de huren van bedrijfspanden te 'liberaliseren', dat wil zeggen: zijn fiat te verlenen aan soms zeer forse huurstijgingen. Niettegenstaande de konstatering, dat bezitters van bedrijfsruimte veelal de voorkeur geven aan huurkontrakten met het 'financieel krachtiger grootbedrijf' (Middenstandsnota 1959), wordt dit beleid slechts minimaal gekompenseerd met maatregelen in de (ver)koopsfeer. Daarbij is niet zozeer sprake van het feit, dat de staat zelf panden wenst te reserveren voor het midden- en kleinbedrijf, als wel dat het mede op zijn instigatie gestichte 'Centraal Orgaan ter bevordering van de bouw van Middenstands-bedrijfspanden' (COM) kan rekenen op warme sympathie.

Dit kan echter niet verhinderen, dat de middenstand óók in georganiseerd verband de greep op de nieuwbouwwontwikkeling volledig verliest: winkelcentra in nieuwe buurten en groeiende gemeenten worden al direkt grootschalig opgezet en het COM heeft, ook na de fusie met het 'Voorlichtingscentrum voor de Detailhandel' (VCD) en het 'Algemeen Waarborgfonds voor de Middenstand' (AWM) tot het 'Centraal Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf' (CIMK, vanaf 1966), slechts een zeer bizar te noemen bemoeienis met deze gang van zaken. Terwijl het geldkapitaal (Algemene Bank Nederland, Delta Lloyd, Bank voor Onroerende Zaken en Gemeenschappelijk Eigendom) als 'Ontwikkelingsgroep Winkelcentra Nederland' (OWN, 1970) winkelcentra doet bouwen (Van den Berg), draagt het 'vernieuwde' COM als sektie Planologie van het CIMK⁶⁴ bij aan voortbestaan en schaalvergroting van de bedrijfspandenproblematiek: in 1968 bestaat dertig procent van de orderportefeuille reeds uit opdrachten voor beleggers en projektontwikkelaars en dit beeld zal nauwelijks veranderen. Veel werk en voortdurend groter wordende projekten, die weliswaar het chronisch geldgebrek van het CIMK enigermate lenigen, maar pas in hun samenhang met de andere activiteiten van het instituut op hun juiste waarde worden geschat.

5. De Financiering van het MKB en de Rol van de Staat.

'Bankvrees heeft lange tijd de houding van de ondernemer in het Midden- en Kleinbedrijf ten aanzien van het bankkrediet beïnvloed en doet dit nog, zij het naar verondersteld mag worden in mindere mate (...). Deze ontwikkeling kan (ook) toegeschreven worden (...) aan het feit dat een bedrijfsvoering zonder krediet bijna niet meer mogelijk is.'⁶⁵

Laten we de psychologisch-medische konstruktie als verklaringsgrond voor wat ze is, dan valt in bestaan en afnemen van zoiets als 'bankvrees' een aspekt van de moderne produktieverhoudingen te herkennen, dat in het voorafgaande al diverse keren is aangestipt: de toenemende economische macht van het grote geldkapitaal en de overheveling van maatschappelijke rijkdom langs de weg van het krediet naar dat geldkapitaal en de daarmee verstrengelde grote produktieve en waren-kapitalen.

In de periode 1964-'74 stijgt de vordering van handelsbanken op de private sektor (exklusief landbouw) van zesenhalf naar ruim veertig miljard gulden, waarbij vooral de ontwikkeling in de zeventiger jaren stormachtig genoemd

64. In het CIMK participeren overheid (Economische Zaken), de PBO's (de hoofdbedrijfsschappen ambachten en detailhandel) en de ondernemers in het midden- en kleinbedrijf (KNOV en NCOV). De overheid is de grootste leverancier.

65. Klamer c.s., *op. cit.*, p. 37.

moet worden, want in 1968 is genoemde vordering nog slechts tien miljard gulden groot.⁶⁶

Het aandeel van de middenstand in deze kredietgroei is groot. Niet alleen *moet* dat zo zijn als gevolg van de gesignaleerde verslechterde inkomensontwikkeling in het MKB, een empirische indicatie is de groei met vierhonderd respectievelijk 730 procent van de kredietsectoren die in de definitie van de Nederlandsche Bank ook leningen aan de middenstand omvatten: dit betreft 'overige vorderingen kleiner dan een half miljoen' (van 3,3 miljard naar 16,7 miljard gulden tussen 1964 en '74) en 'vorderingen dienstensektor groter dan een half miljoen' (van 1,3 miljard naar 11 miljard gulden in dezelfde periode)⁶⁷.

Tenslotte getuigen koortsachtige activiteiten en snel stijgende bedrijfsresultaten van middenstandssecties van grote banken gedurende de zeventiger jaren van een toenemende greep van het geldkapitaal op het kleine bedrijfsleven.

Al eerder aangemerkt als een van de vormbepalende aspecten van de naoorlogse middenstandsontwikkeling, is het zaak op deze plaats verder op de groeiende invloed van de banken in te gaan, want de aangegeven ontwikkeling kan nauwelijks begrepen worden zonder de actieve rol van de staat erbij in overweging te nemen.

De eerste voorwaarde voor een tendentiële uitlevering van de middenstand aan het geldkapitaal vervult de staat door het tekort schieten van *direkte* steunmaatregelen, ook wanneer het kleinbedrijf vanaf het einde der vijftiger jaren in steeds hoger tempo geliquideerd wordt.

Als staatssekretaris Veldkamp bij de behandeling van de 'Middenstandsnota 1954' weinig meer te bieden heeft dan borgstellingsfondskredieten tot een maximum van tweeduizend gulden en vijf jaar later de middenstand aanspoort om toch vooral gebruik te maken van de mogelijkheden van de jeugdspaarregeling Zilvervloot⁶⁸, dan is daarmee de overheidssteun aan de middenstand in de jaren vijftig weliswaar niet uitputtend, maar wel illustratief beschreven. Verzoeken om een specifieke fiscale behandeling van het midden- en kleinbedrijf worden afgewezen met 'beginselen van algemeenheid en gelijkheid' en voor de totstandkoming van fiscale en sociale maatregelen, die zich als vormen van materieel ondersteunend gericht beleid laten benoemen, moet gewacht worden tot de jaren zeventig:

. De regeling *fiscale oudedagsreserve voor zelfstandigen* stelt kleine ondernemers in staat met ingang van 1976 jaarlijks tien procent van de netto-

66. *Ibid.*, p. 38.

67. *Ibid.*, pps. 37-8.

68. *Middenstandsnota 1959*, p. 25.

winst met een maximum van 8500 gulden belastingvrij af te zonderen als pensioenopbouw.⁶⁹ Materieel komt dit neer op gedeeltelijk uitstel van inkomstenbelasting tot het vijfenzestigste jaar. Wanneer de bedrijfsresultaten zulks noodzakelijk maken, mag vóór die tijd onbelast worden 'afgenomen'. Maatschappelijk is het belangrijkste effect van deze regeling volgens Van den Berg de beïnvloeding van de Tweede Kamerverkiezingen in 1971.⁷⁰;

. De regeling *wettelijke beloning meewerkende echtgenoot* maakt het mogelijk een deel van de winst als 'loon' van de echtgenoot af te splitsen, afhankelijk van haar c.q. zijn bijdrage in de onderneming. Het nettoresultaat van de splitsing is het gedeeltelijk ontlopen van de progressie in het belastingtarief;

. Over de *Rijksgroepsregeling Oudere Zelfstandigen* (vanaf 1977) is reeds gesproken. Op deze plaats kan daaraan worden toegevoegd, dat deze, onder het ministerie van CRM ressorterende bijstandsregeling voor 58-jarige en oudere ondernemers die een marginale negotie tot hun vijfenzestigste jaar wensen voort te zetten, de werking van de belangrijkste onmiddellijke middenstandsvoorziening, de Bedrijfsbeëindigingshulp (BBH) danig heeft ontregeld. Hetzelfde effect heeft de eveneens recente invoering van de volksverzekering Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (AAW);

. De 'BBH-regeling' is in 1967 tegelijk met het uitboeringsorgaan 'Stichting Ontwikkeling en Sanering voor het Midden- en Kleinbedrijf' in het leven geroepen om met afvloeiingsuitkeringen de zogenaamde randbedrijven uit de markt te nemen met als oogmerk, dat sluiting van deze bedrijven '... dient bij te dragen tot de structuurverbetering van het Midden- en Kleinbedrijf. Sociale motieven komen (...) bij de beoordeling (...) niet in aanmerking.'⁷¹ Geldgebrek noodzaakt de Stichting 'O en S' uitkeringen te beperken tot de meest marginale bedrijven, maar hun verdwijnen is hoegenaamd niet van invloed op de positie van de resterende middenstand. Na drie jaar wordt de aanvankelijke opzet, die o.a. voorziet in een maandelijks toelage voor oudere ex-middenstanders tot hun vijfenzestigste jaar en daarna een kleine toelage op de AOW-uitkering, vervangen door een tweejarige uitkering, in grootte afhankelijk van het ondernemersinkomen twee jaar vóór de liquidatie.⁷²

69. Klammer c.s., *op. cit.*, p. 43. Het maximumbedrag is aan die publikatie (mei 1976) ontleend.

70. 'Het plan werd vlak voor de (...) verkiezingen met veel tamtam speciaal door de KVP het gehele land rondgezeuld. De laatste stemmen waren nog niet geteld, of de bekibbeling op het plan ging van start. De oorspronkelijke opzet, die 500 miljoen zou kosten, werd (...) al tot 175 miljoen teruggebracht (...), terwijl tenslotte uit de bus is gekomen de gehele zaak nog maar tot 1973 in de ijskast te zetten!' (Van den Berg, *op. cit.*, pps. 8-9)

71. *Nota Midden- en Kleinbedrijf 1969*, p. 18.

72. Dit zgn. 'basisinkomen' waarover men na sluiting in beginsel 75 procent ontvangt, is opgetrokken van maximaal f14000 in 1971 ('peiljaar' '69) tot f27.490 in 1976

Gekoppeld zijn tal van inhoudingen (75 procent uit loonarbeid, 100 procent uit ondernemerschap, 100 procent uit uitkeringen) en een regime van verbods- en gebodsbepalingen, waarvan de belangrijkste zijn, dat men zich moet aanbieden op de arbeidsmarkt (c.q. passende arbeid moet accepteren) en men alleen mag terugkeren als ondernemer onder controle van de overheid (CIMK) maar zonder gebruikmaking van de kredieten die de overheid garandeert. De belangstelling voor BBH II is gering (3500 aanvragen BBH II in 1971) en, nadat deze belangstelling na 1974 noodgedwongen groter omvang aanneemt, wordt de interesse in 1976 weer geremd. Door de ruimere mogelijkheden die de dan op handen zijnde ROZ en AAW bieden — het bedrijf kan met behoud van uitkering open blijven — en anderzijds door verscherping van de BBH-bepalingen: vanaf 1976 wordt uitkeringtrekkers elke ondernemersactiviteit verboden en voortaan worden ook uitkeringen aan de echtgenoot van de ex-middenstander volledig ingehouden. In feite fungeert de BBH sinds dat jaar als Wet Werkloosheidsvoorziening (WWV) voor zelfstandigen.⁷³ In de tien jaren, dat de verschillende vormen van bedrijfsbeëindigingshulp hebben bestaan als specifieke ondersteuning van ex-middenstanders heeft de staat circa 485 miljoen gulden langs deze weg uitgekeerd. Meer dan de helft daarvan middels 'BBH I' (die voor de nog levende eerste lichting 'BBH-gepensioneerden' nog voortduurt: in 1975 werd 29 miljoen gulden aan deze groep uitgekeerd).

Waar de directe overheidssteun aan de middenstand nog altijd bescheiden van omvang is, mag toch niet gekonkludeerd worden, dat de staat zich uitsluitend met de financiering van de formele ondergang van het kleinbedrijf bezig houdt, want de begeleiding van de middenstand naar het bankkrediet en de garandering van dat bankkrediet kennen een lange historie.

Past hier al de *algemene* konstatering, dat het daarbij gaat om steun aan de middenstand, maar *ook en vooral* om steun aan het geldkapitaal (er is immers sprake van de 'normale' bank- en hypotheekrente bij een gelijktijdig overnemen van het uiteindelijke risico door de staat), *konkreet* werkt het zich aftekenende overheidsbeleid als een hefboom in de monopolisering van het klein bedrijfskrediet. Het uiteindelijke resultaat is de ketening van duizenden middenstanders aan een tiental banken.

Het beleid ten aanzien van middenstandskredieten van de Nederlandse staat (c.q. de consequenties van dat beleid) met ingang van de jaren vijftig laat een analytische onderscheiding van een viertal tendenties toe:

- . Vermindering van het aantal kredietvormen;

('peiljaar' '74). Ten minste ontvangt men het minimumloon. (Jaarverslagen Stichting 'O en S', 1971-6, Amsterdam)

73. *Jaarverslag Stichting 'O en S'*, Amsterdam, 1976.

. Een sterke stijging van het uitstaande bedrag aan kredieten, dat in de zeventiger jaren nog slechts het resultaat is van een spektakulaire groei van het kredietgemiddelde (niet van het aantal kredieten);

. Verzakelijking en verscherping van de kredietbehandeling en -begeleiding;

. Een niet aflatende inspanning van een aantal banken (in de voorste linie: RABO, ABN en AMRO) om het door de staat beschermde monopolie op de gegarandeerde middenstandskredieten van de Nederlandse Middenstandsbank te doorbreken. Een anti-NMB-lobby omspant de gehele beschouwde periode en vindt eerst in 1975/'76, nadat de opdringende handelsbanken inmiddels veel terrein hebben gewonnen op de markt voor klein bedrijfskrediet, zijn politieke bekroning in de wijziging van de kredietgunning door de staat.

De vermindering en stroomlijning van de bestaande kredietvormen, die middels samenvoegingen en schrappingen halverwege de jaren vijftig inzet, is de systematische afrekening met een periode, waarin het kredietenbeleid een reactie ad hoc is op de politieke en economische conjunctuur. Deze periode, die begint met het *mobilisatiekrediet* in 1915⁷⁴ en zijn afsluiting kent kort na de Tweede Wereldoorlog met diverse regelingen voor gedemobiliseerden, laat een bont geheel van kredietvormen zien. Zelfs de economische overspanning van de late jaren twintig en de daarop volgende grote crisis brengt wel de sinds 1908 als paddestoelen uit de grond geschoten middenstandsbankjes⁷⁵ samen in de Nederlandse Middenstandsbank met een staatsgarantie van negen miljoen gulden (1927), maar ze maakt geenszins een einde aan de lappendeken van kredietvormen. In tegendeel, sinds de oprichting van de NMB wordt de middenstand 'verrijkt' met het *crisiskrediet* (later omgedoopt tot *krediet in geval van liquiditeitsmoeilijkheden*), het 'technische' *werktuigenkrediet* en het 'sociale' *borgstellingsfondskrediet*. Het motief voor dit onsystematische beleid lijkt te zijn gelegen in de gedachte, dat de middenstand zich in principe zelf kan redden en garantiekrediet alleen nodig is, wanneer de ondernemer 'buiten (zijn) schuld in financiële moeilijkheden' komt.

Het motief achter en de stuurloze organisatie van dit kredietenbeleid zijn beide de nalatenschap van het begin van deze eeuw, in welke periode de problemen van een dan nog structureel levensvatbare middenstand een min of meer incidenteel (conjunctureel) karakter hebben. (Hiervoor pleit ook de geringe omvang van de vele kredietgevers tot aan de fusie van '27).

In de loop van de jaren vijftig dringt zich een praktijk op die rekening heeft te

74. Prof. dr. J.P.I. van der Wilde, De Nieuwe Kredietbeschikking voor het Midden- en Kleinbedrijf, in: *De Naamloze Vennootschap*, 10 oktober 1977, p. 189. Tenzij anders vermeld, is de korte geschiedenis van de MKB-kredieten aan dit artikel ontleend.

75. Klamer c.s., *op. cit.*, p. 35.

houden met de permanente c.q. structurele achterstand van de middenstand als maatschappelijke produktievorm.⁷⁶ In deze fase, en later, komen er nog wel nieuwe (vervangende) kredietvormen bij, maar deze getuigen van de genoemde achteruitgang:

. Het *Overnamekrediet* (OK, 1952): hierop heeft de staat tot 1974 slechts indirect greep, want de, weliswaar gesubsidieerde, garant is het publiekrechtelijk gecontroleerde 'Bijzonder Waarborgfonds' van de betreffende branche⁷⁷;

. Het *Krediet Economische Samenwerking* (KES, 1953): dit krediet zal alleen maar aan belangrijkheid winnen met de komst van vrijwillige filiaal-bedrijven, inkoopverenigingen en franchise kontrakten;

. Het *Inrichtingskrediet* (IK, 1955);

. Het *Hypothecair Krediet* (HK, 1955);

. Het *Bijzonder Bedrijfskrediet* (BBK, 1965): de samenvoeging van vele oude 'probleemkredieten';

. Het *Vestigingskrediet* (VK, 1966);

. Het *Bedrijfsontwikkelingskrediet* (BOK, 1967): voor ondernemers die de saneringsgrens in zicht hebben.

Na 1969 werkt een adviserende commissie (Kie. Reimer) aan een definitieve sanering van het labyrint van kredieten. In een Kredietbeschikking Midden- en Kleinbedrijf 1976 (operationeel in '77) krijgt deze sanering zijn beslag. Een uniform gedefinieerd MKB (tot honderd werknemers en voor industriële bedrijven de aanvullende bepaling van een maximale omzet van 7,5 miljoen gulden) staan voortaan nog vier kredietsoorten open (het Borgstellingsfondskrediet vervalt geheel):

. Het *Vermogensversterkingskrediet*, een samenvoeging van het VK en het BOK, moet ondernemers in staat stellen het eigen vermogen zodanig aan te vullen, dat ook ander krediet kan worden aangetrokken. De maximale looptijd is twintig jaar, de overheidsdekking is 100 procent en de omvang mag in beginsel 30 procent (na balanstelling) en 75.000 gulden niet te boven gaan. De ondernemer moet zelf vijf procent eigen of zelf aangetrokken vreemd vermogen bijdragen. Bij eerste vestiging is gedurende drie jaar vijftig procent rentesubsidie mogelijk;

76. Met opzet staat hier *maatschappelijke* produktievorm: de vormen van 'Nieuwe Oude Middenstand' — zie het artikel in het vorige TPE; de kritiek op de 'Geiger-thesen' — waarin deze zich nog succesrijk reproduceert (van notenbar tot bistro) laten de maatschappelijke onmogelijkheden van de combinatie eigendom — eigen arbeid onder monopolistische verhoudingen onverlet.

77. In 1974 neemt de staat de gehele garanderen van de zieltogende Bijzondere Waarborgfondsen over. (CIMK, *Jaarverslag 1974*)

. Het *Bedrijfskrediet*, bundeling van IK, OK en BBK, kent een garantie van 100 procent, een looptijd van vijftien jaar en een bovengrens van 250.000 gulden. Het bedoelt 'financiering in ruime zin en bestrijding van liquiditeits-moeilijkheden' (dwz. van goodwill tot schulden, van toonbank tot voorraden) mogelijk te maken⁷⁸;

Onveranderd blijft het *Krediet Economische Samenwerking*, dat zonder maximum onder 100 procent staatsgarantie (aflossing in 15 jaar) en na direkte goedkeuring door het ministerie van Economische Zaken 'algehele of gedeeltelijke samenvoeging van twee of meer ondernemingen' stimuleert⁷⁹;

. Het Hypothecair Krediet (nu: *Bijzondere Hypothecaire Geldlening*) garandeert 82 procent van stichtingskosten c.q. aankoopssom van een bedrijfspand voor 40 procent en gedurende 15 jaar. Binnen deze periode moet de helft van de hypotheek zijn afgelost. De bovengrens is in beginsel 625.000 gulden, in combinatie met andere kredieten 325.000 gulden. Met goedkeuring van de minister kan dit bedrag aanzienlijk hoger worden (Deze afwijking naar boven en — bij combinaties — eventueel naar beneden geldt ook de andere kredietvormen).

Sinds 1915 heeft de kredietgarandering zich ontwikkeld van maximaal duizend gulden en een uiterste dekking van 40 procent tot bedragen, die, volledig gegarandeerd, met ministeriele goedkeuring het miljoen te boven gaan.

Hoewel exakte cijfers over de groei van het totale gegarandeerde bedrag door ons niet gegeven kunnen worden, omdat verschillende bronnen elkaar nogal tegenspreken⁸⁰, laten al deze bronnen slechts één konklusie ten aanzien van mogelijke tendenties toe: zowel het totaalbedrag aan jaarlijkse verstrekkingen als het kumulatief genomen totaal aan openstaand krediet, maakt, ongeacht de vermindering van kredietvormen, een zeer spektakulaire groei door. Zo stijgt de gegarandeerde verstrekking door de Nederlandse Middenstandsbank van vijf miljoen gulden in 1939 tot 500 miljoen gulden in 1978⁸¹, terwijl het totale openstaande bedrag aangroeit van ruim 60 miljoen gulden in 1955 tot 672 miljoen gulden in 1972.⁸²

De ontwikkeling van vijf, tussen 1967 en '75 bij het CIMK geadministreerde kredieten, die overigens in 1972 gezamenlijk nog nit de helft uitmaken van het bij de NMB geplaatste Bijzonder Bedrijfskrediet⁸³, is zichtbaar gemaakt

78. *Kredietvormen in het Midden- en Kleinbedrijf* (CIMK-vouwblad).

79. *Ibid.*

80. Vergelijk *Middenstandsnota 1959*, *CIMK Jaarverslagen* en Klammer, *op. cit.*, bijlage 4.

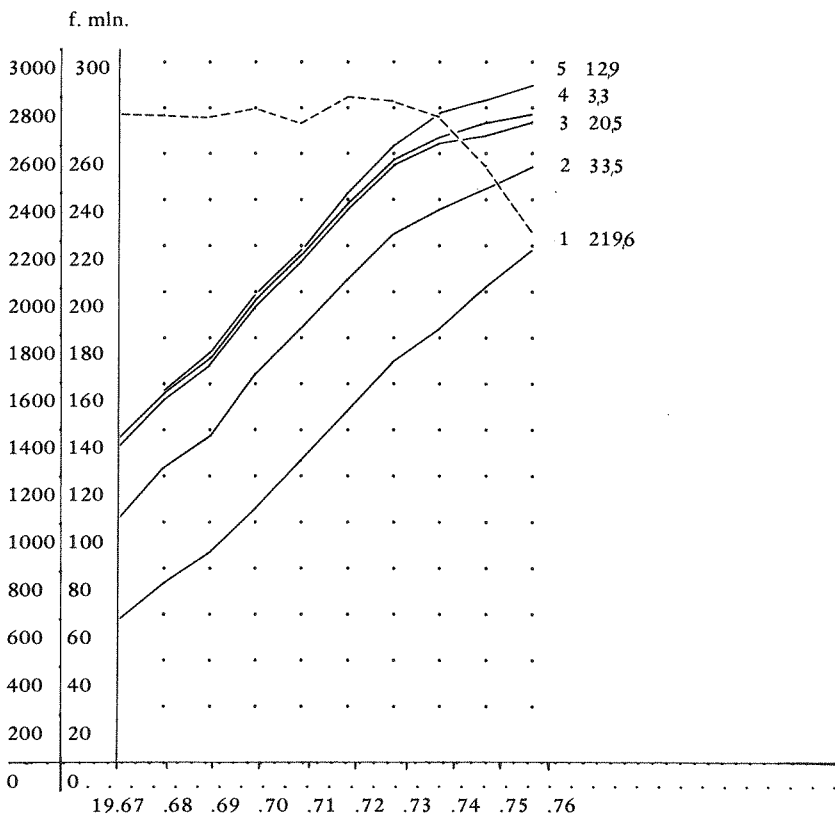
81. *Hoorzitting Nota Midden- en Kleinbedrijf 1969*.

82. Klammer c.s., *op. cit.*, bijlage 4.

83. *Ibid.*, bijlage 4.

in grafiek 3, samengesteld met behulp van CIMK-jaarverslagen. Deze grafiek, die laat zien dat vooral na 1972 steeds minder MKB-ondernemers een steeds grotere schuldenlast te dragen hebben, kan vergezeld gaan van de aantekening, dat het snel stijgende aantal Hypothecaire Kredieten tenslotte meer dan de helft van het aantal openstaande kredieten uitmaakt. In omgekeerde richting beweegt zich de belangstelling voor en verstrekking van Inrichtingskrediet (Portefeuille 1967: 979 IK en 729 HK, '76: 353 IK en 1186 HK).

Grafiek 3: Kredietportefeuille Van Het Centraal Instituut Voor Het Midden- En Kleinbedrijf 1967-1976. Bron: CIMK.



Linker y-as: totaal aantal uitstaande kredieten. Rechter y-as: uitstaand kredietbedrag, opgesplitst in Hypothecair Krediet (tot 1), Inrichtingskrediet (1-2), Overnamekrediet (2-3), Vestigingskrediet (3-4) en Bedrijfsontwikkelingskrediet (4-5).

Na 1976 is een andere kredietregeling van kracht (lopende prijzen).

De politieke zorg om de sterke stijging van het gegarandeerde kredietbedrag en de nog aanzienlijk veel sterker stijgende gemiddelde kredietgrootte⁸⁴, geeft de uiteindelijke garant aanleiding tot creatie van een *Algemeen Waarborgfonds voor de Middenstand* (AWM, 1955) en, twaalf jaar later, de samenvoeging van deze centrale kredietbewaking met organisaties die doorlichten, voorlichten en de middenstandsaspiraties in een distributieplanologische samenhang plaatsen (CIMK, 1967).

Omdat het 'om steeds grotere kredieten gaat (...) waar voor de ondernemers, maar via de staatsgarantie ook voor de gemeenschap aanmerkelijke risico's aan verbonden zijn' (CIMK, 1970), worden de verliespercentages nauwkeurig geboekstaafd. Ondanks een lichte netto stijging tussen 1967 en '76 blijven de verliezen als percentage van de aflossingen zeer laag: het overnamekrediet is de kostbaarste garandering met een verlies dat stijgt van 3,32 procent naar 6,02 procent (1967-'70) en weer daalt naar 4,09 procent (1976). Het meest verliesgevend zijn OK-en aan textielbedrijven.

De prijs voor deze bescheiden verliezen betaalt in eerste instantie de middenstand zelf: vanaf 1972 wordt begeleiding van de ondernemer een van de voorwaarden voor het verkrijgen van krediet, de selectie van kredietnemers wordt voortdurend scherper en vandaag de dag kan de kredietvrager pas voor CIMK-advisering en -doorlichting in aanmerking komen als hij aantoont geen niet-gegarandeerd krediet te kunnen krijgen.

De groeiende zorgvuldigheid waarmee de garantiékredieten langs de weg van het CIMK worden behandeld, raakt niet alleen de positie van de kredietnemer: grote handelsbanken zijn in een toenemend aantal gevallen (en tot ergernis van het CIMK⁸⁵) bereid gebleken om Inrichtings- en Hypothecaire Kredieten over te nemen. Het voordeel voor de middenstander: minder kuratele; het voordeel voor de bank: de zekerheid van een scherp en 'safe' gekalkuleerd krediet.

Het overnemen van CIMK-kredietnemers is een kleine bijdrage in een harde tijd tegen het tot 1976 voortdurende NMB-monopolie op gegarandeerd middenstandskrediet. Die strijd tegen de NMB wordt langs twee wegen gevoerd:

Ekonomisch baant een aantal grote handelsbanken zich een weg naar voren door de opbouw — sinds het eind van het vorig decennium — van aanmerkelijke eigen posities op de 'middenstandsmarkt': zo ziet de Nationale

84. HK-gemiddelde van 31.800 gulden in 1955 naar 464.700 gulden in 1976 (voorlopig gemiddelde); IK gem. van 19.500 gulden in 1955 naar 97.000 gulden in '76 (voorl. gem.); VK gem. van 18.800 gulden in 1970 naar 25.900 gulden in '76 (voorl. gem.) CIMK *Jaarverslag, 1976*, p. 30.)

85. CIMK *Jaarverslag 1976*, p. 29 (o.a.).

Kredietbank (later: Algemene Bedrijfskredietbank ABKB), een dochter van de ABN, het middellange krediet aan het midden- en kleinbedrijf toenemen van zes miljoen gulden in 1969 via 72 miljoen in '72 tot 222 miljoen in 1975⁸⁶, terwijl de in 1974 gekreëerde Bijzondere Middenstandsfinanciering van de RABO Bank jaarlijks tekent voor 17 tot 18 procent van de aantallen nieuwe RABO-kredieten. De AMRO Bank heeft eveneens sinds 1973 een speciale MKB-afdeling.⁸⁷

De *politieke* lobby om toelating tot het garantiekrediet dateert expliciet van 1956⁸⁸, maar is wellicht nog ten minste twee jaar ouder.⁸⁹ Tijdens de hoorzitting in 1969 staft de Nederlandse Bankiersvereniging zijn beschuldiging van ongelijke behandeling en concurrentievervalsing onder verwijzing naar het feit, dat de middenstandsactiviteiten nog maar een ondergeschikt deel van de NMB-kredieten uitmaken (500 van 2500 miljoen gulden in 1968); dat de andere banken inmiddels ook honderden miljoenen aan klein bedrijfskrediet hebben kunnen uitzetten, waarbij deze kredieten, in tegenstelling tot die van de NMB, voor een zesde gedekt moeten worden. Tenslotte wordt de concentratie in de bankwereld aangevoerd tegen het administratieve argument voor een NMB-monopolie, volgens welk argument 'alles in één hand' de enige manier is om controle te behouden. Aan argumenten geen gebrek en de inwisselbaarheid van RABO, AMRO, ABN en NMB lijkt inderdaad even onbetwistbaar als de logisch noodzakelijke beëindiging van het NMB-monopolie. De Nederlandse Middenstandsbank, in 1927 ontstaan dankzij een staatsgarantie die tijdens de Tweede Wereldoorlog werd omgezet in staatsdeelneming, is vijftig jaar na zijn geboorte *geldkapitaal* als elk ander groot geldkapitaal, dat wil zeggen: de staatsbemoeienis is geminimaliseerd⁹⁰ en de kredietportefeuille is gegroeid tot bijna zevenenhalf miljard gulden in 1974. De activiteiten reiken ver over de 'grenzen' van de Nederlandse middenstand.

Wanneer de overheid na zes jaar weerwerk van studiekommissies met NMB-protagonisten — de genoemde Komissie Reimer en de advieskommissie van

86. Klamer c.s., *op. cit.*, p. 40.

87. *Ibid.*, pps. 39-40.

88. Hoorzitting *Nota Midden- en Kleinbedrijf 1969*.

89. Getuige de defensieve opmerking van Veldkamp in 1954: 'Ik vraag mij ook af of de andere banken er in beginsel voor zouden voelen om op dezelfde wijze als de NMB bij de uitvoering van de garantiekredieten van overheidswege in hun handelswijze gebonden te worden.' (*Handelingen Tweede Kamer 1954*, p. 4233)

90. Na de Tweede Wereldoorlog werd het staatsaandeel in de Nederlandse Middenstandsbank uitgebreid tot 80 procent aan het eind van de jaren veertig. De daarop volgende reductie van de deelneming tot 23 a 24 procent nu vond plaats door het successievelijk niet gebruikmaken van het klaimrecht bij nieuwe aandelenkommissies. (Informatie NMB)

de Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf⁹¹ — politieke konsekwenties verbindt aan gewijzigde economische verhoudingen en negen andere banken als het zogenaamde Tweede Circuit toegang verschaft tot de vier overblijvende garantierekredieten⁹², dan verraaft zij niet de Nederlandse middenstand, maar een instelling die alleen zijn *naam* nog deelt. In de nieuwe kredietbeschikking worden konkreet algemene reporduktievoorwaarden van groot geldkapitaal gediend, en een sterke fraktie van dat geldkapitaal als primus inter pares teruggezet.

Niets meer. Niets minder.

III Opdat de Konkurrentie Eerlijk zij....

1. Inleiding

Een onderzoek naar de politieke en ideologische kwaliteiten van de 'oude' middenstand in Nederland heeft te kampen met een aantal specifieke moeilijkheden, waarbij zeker ook de bescheiden sociaal-wetenschappelijke aandacht voor het studieobject in kwestie genoemd moet worden. Zo is het niet mogelijk om aan te sluiten bij eerder onderzoek naar de hier in het geding zijnde kwesties, dit om de simpele reden dat dergelijk onderzoek geheel afwezig is. Ons zijn slechts twee, naoorlogse, gevallen bekend, waarin de Nederlandse sociale wetenschappen zich met de middenstand hebben willen bezighouden op een andere wijze dan het voor een aantal branches (Kafés, bouw, drogisten, slaggers) 'turven' van leeftijd, sociale afkomst, opleiding, sociale mobiliteit etc. van de betrokken ondernemers. In beide gevallen blijken opzet en resultaten dan nog tamelijk mager.¹ Het is

91. Volgens de boze bankiers op de hoorzitting in 1969 had de NMB drie vertegenwoordigers in de Kommissie Reimer tegen nul namens de andere banken. Andere berichten willen, dat het NMB-belang een absolute meerderheid had in de kommissie. Sinds de instelling van de kommissie in 1969 wordt vooral vóór het NMB-monopolie gepleit in diverse periodieken (met name: CIMK Jaarverslagen).

92. De nieuwe kredietbeschikking introduceert AMRO, RABO, ABN, Slavenburg, Van Lanschot, Banque de Paris, Friesland Bank, Nederlandse Crediet Bank en Bondsspaarbanken.

1. Zie voor een overzicht van de naoorlogse, meer of minder sociologisch getinte publikaties over de middenstand in Nederland: D.C. Bogers, 'Sociologische Facetten van Onderneming, Ondernemer en Werknemer in Midden- en Kleinbedrijf/Enkele Literatuurnotities', in: *Kroniek van het Ambacht/Klein- en Middenbedrijf*, Den Haag 1974. In de inleiding van zijn overzicht constateert Bogers een oververtegenwoordigd zijn van 'bedrijfseconomische, algemeen economische, technische en juridische' verhandelingen. De sociologische benadering blijft daarbij sterk achter. De

mede vanwege het ontbreken van enige adequate sekundaire literatuur, dat de hieronder te volgen schets van de politieke en ideologische 'kontouren' van de Nederlandse middenstand, zijn verwerking van de naoorlogse economische en politieke ontwikkelingen, zich uitsluitend moest baseren op de bestudering van een aantal tijdschriften, zoals deze door de verschillende middenstandsorganisaties en -organen werden en worden uitgegeven².

Deze tijdschriften zijn, met het hierboven ontwikkelde theoretisch kader als leidraad, bekeken op de zelfperceptie van de middenstand, zijn opvattingen omtrent de economische en politieke ontwikkelingen en de inhoud van eventuele, daaraan gekoppelde beleidsvoorstellen, uitspraken met betrekking tot grootbedrijf, overheid, politieke partijen en vakbeweging alsmede de aard en richting van eventueel verzet. Dit alles lijkt te kunnen convergeren in de volgende vragen:

- . hoe beziet men de economische ontwikkelingen en zijn eigen positie daarin;
- . wie of wat worden opgevoerd als verklarende factoren;

in onze tekst genoemde studies zijn die van J.W. Foppen, betreffende het stemgedrag van de middenstander (een 'gemiddelde kiezer'; *Kroniek van het Ambacht/Klein- en Middenbedrijf*, Den Haag 1974), en het VEDIS-onderzoek naar beroeps- en toekomstbeeld van de ondernemers in het levensmiddelenbedrijf (jonge eigenaars van zelfbedieningszaken zien de toekomst rooskleuriger in dan oudere kollega's die zijn aangewezen op 'handbediening'; VEDIS, *Rapport inzake de Ondernemer in de Detailhandel*, Den Haag 1969.)

2. Het Nederlands midden- en kleinbedrijf is momenteel, althans gedeeltelijk, georganiseerd in een tweetal verbanden: het 'Koninklijk Nederlands Ondernemersverbond' (KNOV) en het 'Nederlands Christelijk Ondernemersverbond' (NCOV). Het KNOV is in 1976 ontstaan uit een fusie tussen het 'neutrale' 'Koninklijk Verbond van Ondernemingen in het Midden- en Kleinbedrijf' (KVO) en het 'Nederlands Katholiek Ondernemersverbond' (NKOV). Het KVO is op zijn beurt resultaat van een in 1969 voltrokken fusie tussen de liberaal-neutrale 'Koninklijke Nederlandse Middenstandsbond' (KNMB) en het ietwat sociaal-demokratisch gezinde 'Nederlands Verbond van Middenstandsverenigingen' (NVM), terwijl het NKOV als voortzetting van onder meer de 'Nederlandse Katholieke Middenstandsbond' (NRKM), behalve fusiepartner in het KNOV, sinds 1970 bovendien een nooit officieel opgeheven binding met het NCOV onderhoudt in de zogenaamde 'Ondernemersfederatie'. Deze organisaties presenteren zich met de volgende periodieken:

- . het kaderblad *De Kern*, een uitgave van de NRKM/NKOV, later van de 'Ondernemersfederatie';
- . *Actie*, een uitgave van het NVM;
- . *Modern Ondernemerschap*, uitgegeven door het KVO, en
- . *Zelfstandig Ondernemerschap*, dat onder de verantwoordelijkheid valt van het KNOV. Daarnaast werd nog ingezien de *Kroniek van het Ambacht* (sinds een aantal jaren omgedoopt tot *Kroniek van het Ambacht/Klein- en Middenbedrijf*), een uitgave van het Hoofdbedrijfschap Ambacht en een der publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties op het terrein van het midden- en kleinbedrijf. Waar wij uitspraken aan de genoemde tijdschriften ontleen, zullen wij naar deze verwijzen als respectievelijk: *DK*, *Actie*, *MO*, *ZO* en *KvbA*.

. wat dient er naar de mening van de organisaties te gebeuren, en door wie, door de middenstand zelf?

2. Ideologie, politiek en ekonomie

Bij de bestudering van de verschillende middenstandstijdschriften springt een bijzondere omstandigheid in het oog: het relatief ontbreken van een economische visie op en analyse van (ook) de eigen economische positie ten gunste van een beeld, waarin de problemen vooral politiek bepaald zijn en niet slechts het bestaansrecht van de middenstand, maar ook zijn bestaansmogelijkheden worden beargumenteerd in een ideologische vorm, die economische elementen verwaarloost en 'vervangt' door moreel getinte overwegingen van maatschappelijke onvervangbaarheid en individueel prestatievermogen. Weliswaar varieert de 'hevigheid' van dit beeld, met name voor wat betreft het laatste aspekt, met het verloop van de beschouwde periode en de ideologische grondslag van de organisaties: aanvankelijk zeer sterk aanwezig met name in de kringen van de katholiek georganiseerde middenstand, worden globaal vanaf het begin van de jaren zestig ook daar 'aardser' geluiden gehoord, als het gaat om een argumentatie rond het (voort) bestaan van de middenstand, en schrijft het verbondsblad *De Kern* bijvoorbeeld, dat 'de maatschappij (...) niet gediend (is) met het voortbestaan van een groep ondernemingen, die door de gebrekkige wijze waarop zij hun functie vervullen het leven duurder maken dan nodig is'³, waar de eigenaars van diezelfde ondernemingen een aantal jaren daarvoor nog worden geacht 'een uitermate belangrijke bijdrage (te leveren) voor de groei van een Christelijke sociale orde waarin Gods Geest vrijelijk kan waaien en Zich kan ontplooien.'⁴

Niettemin klinkt ook in het eerste citaat in de verte de notie door van de persoonlijke kwaliteiten van de (kleine) ondernemer. Een perceptie, die dan ook ondanks genoemde, nog nader aan te geven wijzigingen in grote trekken aan zichzelf gelijk blijft. Zo beschrijft *Modern Ondernemerschap* nog in 1974 de middenstand als 'nivellerende kracht' in het maatschappelijk spanningsveld, 'met een democratische, katalyserende en evolutionaire invloed', als een groepering ook, waarin 'leefbaarheid, zelfontplooiing, medeverantwoordelijkheid (...) als het ware *perfect* gepersonificeerd zijn.'⁵

2.1. Middenstand en 'ekonomie'.

Men kan de middenstandorganisaties er niet van betichten, dat zij zich niet

3. *DK*, Den Haag 1961, p. 67.

4. *DK* 7, Den Haag 1954, p. 28.

5. *MO* 9, Nijmegen 1974, resp. pps. 7 en 10.

bij voortdurende bewust zouden zijn van het gegeven, dat de gang van zaken in het midden- en kleinbedrijf veel te wensen over laat. Als in 1947 op initiatief van Zwitsers en Fransen de (later overigens geruisloos overleden, althans nergens nog gereleveerde) 'Internationale Unie van Ambacht, Detailhandel en Kleine Nijverheid' wordt opgericht, dan gebeurt dat mede op grond van de overweging, dat 'de zelfstandige kleine en middelgrote bedrijven (...) thans in alle landen onder moeilijke omstandigheden (leven)'.⁶ En deze vaststelling zal de middenstandsperspectieven niet meer verlaten, doch in alle toonaarden worden herhaald, tot en met het nivo waarop men zichzelf percipieert als 'een nieuw soort proletariaat'⁷ dan wel 'de vergeten burgers'.⁸ In de duiding van deze economische problematiek nu, spelen economische overwegingen weliswaar een rol, maar dan *niet* als aandacht voor de maatschappelijke organisatie van de produktie in haar kapitalistische gedaante en de konsekwenties daarvan voor het functioneren van de kleine(re) onderneming. Dit laat zich wellicht het meest duidelijk illustreren aan de hand van hoe men zijn verhouding tot het grootbedrijf en dit grootbedrijf zelf beoordeelt, alsmede van het standpunt van de organisaties ten aanzien van het 'verschijnsel' concurrentie.

Het ontstaan van grote bedrijfseenheden en feitelijk de gehele economische ontwikkeling, is in de middenstandsoptiek een tamelijk vanzelfsprekende, natuurlijke aangelegenheid: '... zo ergens, dan geldt ook op het terrein van de nijverheid, dat elke kleine ondernemer de maarschalkstaf in zijn ransel heeft. Het is een van de typische kenmerken van onze Nederlandse nijverheid, deze groei van klein bedrijfje tot moderne groot-industrie, een volkomen gezonde ontwikkeling, mogelijk gemaakt door energie en spaarzaamheid, door ondernemerslust gepaard aan Hollandse voorzichtigheid'.⁹ Voor het overige wordt het beeld in deze ingevuld met niet nader aangeduide 'structuurwijzigingen', die ertoe zouden leiden, dat 'enerzijds een groot aantal, veelal te kleine bedrijfjes achterblijft in de ontwikkeling en die anderzijds een ontwikkeling stimuleren naar grotere bedrijfseenheden'.¹⁰ De opmerking, dat deze 'structuurwijzigingen' dienen te worden gezien als 'een gevolg van een economische ontwikkeling naar een hogere levensstandaard'¹¹, kan nauwelijks als verduidelijking gelden en laat zo onverlet een visie, waarin de economie (in de fundamentele zin van het begrip) zich als 'maalstroom van de tijd' in een metafysische bereik afspeelt. Drijvende, duidelijk omschreven

6. *KvA* 3, Den Haag 1947, p. 3.

7. *ZO* 10, Nijmegen 1975, p. 5.

8. *Actie* 6, Den Haag 1966, p. 7.

9. *KvA* 13, Den Haag 1947 p. 4.

10. *Actie* 9, Den Haag 1966, p. 1.

11. *Actie* 9, Den Haag 1968, p. 1.

krachten zijn niet aanwezig anders dan in de gedaante van *personen* die 'hun tijd' al dan niet 'verstaan'.

In deze afwezigheid van een probleemaanduiding vanuit 'het economische' past de ontkenning van het bestaan van enige reële tegenstelling tussen groot- en kleinbedrijf en de benadrukking van een wederzijdse afhankelijkheid en samenwerking. Zo bijvoorbeeld in de 'Kroniek van het Ambacht', waar tegenstellingen als 'in strijd met de realiteit' terzijde worden geschoven, immers, 'in werkelijkheid zijn er vele betrekkingen tussen ambacht en industrie. En hoe meer men er in slaagt, uit deze betrekkingen een vruchtbare wisselwerking te laten voortvloeien, des te hoger zal het peil én van ambacht én van industrie worden en des te beter zullen zij de behoeften van de samenleving bevredigen.'¹²

Daarnaast kan men in ruime mate de argumentering aantreffen, die de positie van het grootbedrijf relateert onder een gelijktijdige opwaardering van het nut en de functie van de kleine onderneming. De economische inhoud van de redenering beperkt zich tot de vaststelling, dat het kleine bedrijf door zijn grotere flexibiliteit meer in staat zou zijn in te spelen op de economische dynamiek. De incidentele erkenning, dat bij een eventueel negatief economisch verloop de grote onderneming toch in een gunstiger, want: krachtiger, positie verkeert, wordt aan de hand van een enkel faillissement weer verlaten: 'Velen zijn geneigd het kleine bedrijf te beschouwen als de zwakste schakel in de distributieketting, maar dat blijkt nu toch wel een foutieve gedachte te zijn (...) als het er op aan komt, blijkt het grootwinkelbedrijf bepaald niet minder kwetsbaar te zijn dan het midden- en kleinbedrijf.'¹³

Ook wordt hier en daar wel twijfel uitgesproken of de grotere mogelijkheden van het groot(winkel)bedrijf uit zijn aard zelf voortvloeien, waarbij de suggestie bestaat, dat de kleine onderneming in principe over hetzelfde potentieel beschikt.¹⁴

De zo voltrokken reductie van de macht en de kracht van de grote onderneming vindt een verdere aanvulling in de vorm van het accentueren van de positieve sociale functie van de middenstand tegenover grootbedrijf en vakbeweging tegelijk. Dienaangaande mag de formulering van de vroegere directeur van het EIM en middenstanddeskundige Dr. F.L. van Muiswinkel exemplarisch worden genoemd: 'Het is (...) niet voor tegenspraak vatbaar, dat de middenstanders een klasse vormen, die een uiterst nuttige functie vervult

12. *KvbA* 3, Den Haag 1948, p. 39.

13. *MO* 10-11, Nijmegen 1970, pps 6 resp. 3. Het betreft hier de moeilijkheden bij Gerzon (textiel) en De Gruyter (levensmiddelen).

14. Zie bijv. *Actie* 8, Den Haag 1966.

tussen 'kapitalisten' en arbeiders. Vooral in tijden van algemene economische depressie vertegenwoordigt de middenstand een stuk samenleving, binnen de grenzen waarvan vele honderdduizenden gezamenlijk tegenslagen dragen, zonder dat zij een beroep doen op steun van de overheid. Het bestaan moge karig en wisselvallig zijn, doch dit bestaan kweekt een levenshouding, die in het zelf oplossen van moeilijkheden haar eer zoekt en vindt. De middenstand is dan ook een belangrijk reservoir van gezonde wilskracht. Elke relatieve of absolute verkleining van dit reservoir dient daarom van algemeen Nederlands standpunt te worden betreurd.¹⁵

Andere uitspraken benadrukken de betekenis van de middenstand als hoeder van het individuele en eigene tegenover, wat men noemt, de dodende uniformiteit van het grootbedrijf en een maatschappelijke ontwikkeling, die in toenemende mate een tendens tot 'collectivisering' vertoont, met alle 'totalitaire gevaren' vandien. Het kleine bedrijf, waar nog ruimte is voor een 'gezond individualisme' en 'persoonlijke initiatief' presenteert zich op deze wijze als waarborg voor 'een gezonde ontplooiing van ons gehele maatschappelijk bestel', als buffer 'tussen de beginselen van het Oosten en het Westen', als stabiele en democratische faktor par excellence, kortom als 'de ruggegraat der samenleving'.¹⁶

15. *KvbA* 13, Den Haag 1948, p. 200.

16. In al zijn overtrokkenheid en met pretenties, die ver uitgaan boven hetgeen een maatschappelijk groepering redelijkerwijs vermag op te brengen, laat de zelfperceptie van de middenstand zich op bijna 'idealtypische' wijze terugvinden in de tijdschriften van roomskatholieke origine, dit met name in de jaren vijftig.

De bijzondere belangstelling van katholieke zijde voor de middenstand, de parallelie tussen 'middenstandsdelen' en r.k. leerstellingen, behoeft geen verbazing te wekken, evenmin als het gegeven dat zelfs *DK* in de loop van de volgende dekade overschakelt op een wat meer op de feitelijke, economische positie van de middenstand gerichte benadering. Men kan stellen dat zeker in de jaren vijftig van katholieke zijde werd uitgegaan van de wenselijkheid van een harmonische opbouw van een maatschappij met een personalistische structuur, die een maximum aan zelfstandigheid en zelfverantwoordelijkheid van het individu in gemeenschapsverband zou garanderen. Uit die stellingname volgde het propageren van een spreiding van bezit en beslissingsmacht, welke spreiding men op ideale wijze in het kleinbedrijf belichaamd zag. Dáár waren de economische voorwaarden (de kleine eigendom) aanwezig voor de ontwikkeling van het individu tot zelfstandigheid en zelfwerkzaamheid, die tesamen over de schijven van het zgn. subsidiariteitsbeginsel de maatschappelijke harmonie zouden verzekeren.

Intussen ging 'de ekonomie' zijn gang, zowel voor de katholieke als niet-katholieke middenstanders, en het is niet onwaarschijnlijk, dat mede op grond van de versnelde afbraak van het midden- en kleinbedrijf na 1960, de 'hosanna-achtige' legitimering van nut en funktie van de middenstand een aantal breuklijnen gaat vertonen. Onder invloed van de afkalving wordt het unieke van de middenstand iets minder uniek en kennelijk uitgebreid naar die plaatsen, die vroeger van een verderfelijke kuddegeest werden beticht: 'Men kan moeilijk volhouden dat elke andere maatschappelijke functie dan die van zelfstandige ondernemer er een is van mindere kwaliteit. Ook de niet-zelfstandige ondernemer, alsook vele functies in loondienst kunnen zeer positief gewaardeerd worden

In een dergelijke optiek verbleekt het grootbedrijf tot een weliswaar onmisbare, doch geenszins superieure organisatie en wordt ook de verontwaardiging verklaarbaar over suggesties van derden, als zou concurrentie van de zijde van de grote(re) onderneming een belangrijke oorzaak vormen voor de problemen in het midden- en kleinbedrijf. Dit 'traditionele fabeltje' (MO) wordt zeer beslist van de hand gewezen. De term 'strijd' valt ook nauwelijks, al moet men het bestaan daarvan toch nu en dan constateren, zulks met name en nogal hevig in de sektor voedings- en genotmiddelen. Maar een echte moeilijkheid acht men in dit het algemeen niet, of zoals het blad *De Kern* schrijft: 'Ondanks het feit dat men wel zou kunnen spreken van een zekere animositeit tussen deze twee sectoren van de detailhandel, zou het beslist onjuist zijn te poneren dat het grootbedrijf en het midden- en kleinbedrijf in een voortdurende concurrentieslag zouden zijn gewikkeld. Van beide kanten worden bepaalde marktstrategieën gevoerd, welke elkaars positie vrij redelijk in evenwicht houden.'¹⁷

In dit kader moet ook gewezen worden op de inschatting van de gevolgen van de totstandkoming en ontwikkeling van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en haar meer beperkt gekoncipieerde voorloper, de BeNeLux. De óók zelf geopperde idee, dat het vrijere economisch verkeer tot een verzwaring van de concurrentievoorwaarden leidt, wordt in de eindbeoordeling van de diverse integratiestrevingen geofferd ten gunste van de (niet beargumenteerde) algemene stelling, dat de "economische eenwording" door de daaruit naar verwachting resulterende verhoging van het welvaartspeil het midden- en kleinbedrijf vrijwel automatisch ten goede komt.

ten aanzien van de aspecten zelfontplooiing en zelfverantwoordelijkheid' (DK, Den Haag 1962, p. 112).

Echter, bij gelegenheid van de glorende fusie van NVM en KNMB drukt *Actie* volgende zinssneden: 'De beide bonden hebben elkaar gevonden in de overtuiging, dat het midden- en kleinbedrijf voor onze maatschappij van essentiële betekenis is, dat die "oude" middenstand een democratische factor in de samenleving is, die van onschatbare waarde is voor onze gehele natie, dat de zelfstandige ondernemers in Nederland een stuk particulier initiatief vormen, dat deze maatschappij leefbaar maakt, dat het midden- en kleinbedrijf een brug vormt tussen alle maatschappelijke lagen en klassen, die het aanzien van de maatschappij bepalen' (*Actie* 4-5, Den Haag 1969, p. 1.). En in een recent krante-artikel heet het: '(De duizenden middelgrote en kleinere ondernemingen in ons land) vormen in feite de ruggegraat van onze economie (..) In deze in het economisch verkeer beter "wendbare" kleinere ondernemingen bestaat voor verhoudingsgewijs veel mensen ruimte voor het ontwikkelen van initiatief en het dragen van verantwoordelijkheid. Dit kweekt (..) een gemotiveerde groep die veel presteert en ook politiek een belangrijk en stabiel bestanddeel van de Nederlandse bevolking vormt' (Mr. C.J. de Vriese, algemeen directeur van de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs, in *Trouw* van 3 maart 1978).

17. DK 3-4, Den Haag 1976, p. 30.

Konkurrentie is zo weinig minder dan een groot en heilzaam goed, dat “in het economisch leven niet gemist kán worden”¹⁸ en daaruit slechts ten detrimente van konsument én bedrijf zou kunnen verdwijnen. Toch betekent dit niet, dat men de konkurrentie in het geheel niet als problematisch ervaart, of — algemener — ‘de ekonomie’ überhaupt niet als een bron van zorg ziet. Herhaaldelijk wordt gewezen op de noodzaak van enige economische ordening: met vreugde wordt de Wet op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (1950) begroet, welke een door het bedrijfsleven zelf geschraagde regulering van het economisch leven zou moeten bewerkstelligen¹⁹. Daarnaast gaat de acceptatie van het ‘verschijnsel’ konkurrentie voortdurend vergezeld van de klausulering, dat deze ‘eerlijk’ en ‘gezond’ en beslist niet ‘ongebreideld’ moet zijn. Wat men daaronder verstaat, blijft de vraag. Duidelijk is evenwel de impliciete, en soms ook expliciet geformuleerde erkenning dat de vigerende economische verhoudingen, indien op hun beloop gelaten, voor het kleine bedrijf een zekere dreiging inhouden. De roep om ordening en regulering, die hieruit voortvloeit, kent niettemin zijn beperkingen. Enig ingrijpen dient de herhaaldelijk benadrukte waarde van het ‘vrije ondernemerschap’ te respekteren en er slechts voor te zorgen dat dit ondernemerschap zijn taak kan blijven vervullen. Daarmee wordt de kern van een verklaring van de eigen moeilijkheden in laatste instantie een zaak van ‘randvoorwaarden’: (het samenspel tussen) de wijze van optreden van de overheid en de persoon van de kleine ondernemer.

Ook al is het in de middenstandsperiodieken niet de gewoonte de positie en de mogelijkheden van het grootbedrijf ten opzichte van de kleine onderneming in overdreven positieve bewoordingen te schilderen en is eerder het omgekeerde het geval: men komt er toch niet steeds onderuit te erkennen, dat er op zijn minst verschillen zijn. Zo worden genoemd het surplus aan efficiëntie en onderzoeksmogelijkheden, het groter vermogen om kostenstijgingen op te vangen en de ruimere expansiemogelijkheden van het grootbedrijf. In verband hiermee wordt het midden- en kleinbedrijf dan ook wel op de voordelen, zo niet de noodzaak van schaalvergroting gewezen, waarmee

18. *KvbA* 3, Den Haag 1948, p. 2.

19. Men kan stellen dat de PBO-konstruktie door de daarin vervatte doelstellingen van economische samenwerking en ordening door het bedrijfsleven zelf de althans voor de middenstand positieve uitwerking had kunnen hebben van een op eigen kracht niet realiseerbare doorbreking van de versnippering en het isolement in zijn economische bestaansvoorwaarden. Het is ook om die reden, dat de organisaties zich steeds in gunstige zin uitlaten, als na de oorlog het wettelijk kader voor de PBO wordt voorbereid. Intussen is het met name door de tegenstand van de vakbeweging vooral bij dit kader gebleven en leiden de schappen een slapend bestaan, dat zij slechts nu en dan onderbreken om de Nederlandse bevolking ervan op de hoogte te stellen, dat ‘de winterschilder’ weer in het land is en dat ‘u boft, als u van vis houdt’.

men feitelijk inziet dat het grootbedrijf door zijn aard in een sterker (konkurrentie)positie verkeert.

Deze erkenning blijkt echter geen systematische. Niet alleen doen bedrijfs-sluitingen van grotere omvang gemakkelijk twijfelen aan de kracht van het grootbedrijf: tegenover genoemd inzicht staat vooral de zeer frequent gelanceerde suggestie i.c. openlijke uitspraak, dat *niet zozeer het grootbedrijf een voorsprong heeft, als wel de kleine onderneming een achterstand, die politiek bepaald is*. Het midden- en kleinbedrijf 'schuwt de konkurrentie niet', maar het moet dan wel kunnen concurreren. Waar dit in mindere mate of in het geheel niet meer lukt, wijst men beschuldigend naar de overheid (van welke politieke signatuur ook), die door haar optreden c.q. niet-optreden de juiste werking van het beginsel blokkeert, volgens hetwelk 'groot' en 'klein' in essentie aan elkaar gelijkwaardig zijn, *in principe* 'gelijke kansen' hebben. Zou de overheid de waarde van het 'persoonlijk ondernemerschap' beseffen en een (door de organsiaties overigens nauwelijks ingevulde) politiek van 'gelijke kansen' ter hand nemen, dan zou al veel gewonnen zijn en naar de mening van de middenstandsorganisaties is elk geval aan de objectieve voorwaarden zijn voldaan, waaronder elke kleine ondernemer in principe kan functioneren.

2.2. Middenstand en overheid

Waarom de overheid naar de mening van de middenstandsorganisaties bij voortduring tekortschiet in het bewerkstelligen van de zozeer gewenste situatie van 'gelijke kansen', is een vraag die zich op basis van de onderzochte tijdschriften iets gemakkelijker laat beantwoorden dan die naar wat enige regering nu precies zou behoren te doen.

Als wij met de eerste vraag beginnen, dan treft men wel opmerkingen aan, waarin ter verklaring van de betreffende problematiek de staat, zo niet de gehele samenleving, verschijnt als een tegen de middenstand gerichte samenzwering van kapitaal en arbeid: 'Wanneer wij de kranten lezen, de radio horen of de tv bekijken, dan lijkt het wel of er maar twee factoren in deze samenleving zijn waarom het in feite gaat (..) kapitaal (..) arbeid. Beide groepen zijn vrij homogeen. Degenen die met kapitaal manipuleren vormen een hecht gesloten blok; de factor arbeid is een sterke en machtige pressiegroep. Kapitaal en arbeid zijn voortdurend met elkaar in botsing, maar spannen ook met elkaar samen. Zij zijn van elkaar afhankelijk (..) beide machtsblokken ontlenden hun bestaansrecht aan elkaar. Maar tussen die twee blokken (..) in, bevindt zich die grote groep van zelfstandige ondernemers, die in die machtsstrijd dreigt te worden fijngewreven.'²⁰

20. MO 11, Nijmegen 1970, p. 21.

Deze visie maakt evenwel een uiterst gering deel uit van het algemene en reguliere (verklarings)patroon. In dit patroon speelt de 'faktor' kapitaal nauwelijks een rol. Het voornaamste element wordt gevormd door de opvatting, dat men op grond van zijn als gebrekkig ervaren organisatie niet bij machte is c.q. blijkt het eigen geluid voldoende tot bestuurlijk nivo te laten doordringen, zulks in tegenstelling tot de vakbeweging, welks organisatie en resultaten nu en dan met enige afgunst worden bejegend. De overheid, c.q. de achtereenvolgende regeringen, is in deze optiek een relatief onbegrepen grootheid, die zo dan ook met nog slechts emotionele of moreel-getinte verwijten kan worden bestookt. Zo wordt gesproken over een 'voortdurende miskenning' van de waarde van de kleine onderneming, over 'onwil', over een regering 'die er op uit lijkt te zijn een spoor van misgrepen achter zich te laten', 'politieke vrijerij met de vakbeweging', en het bestaan van een 'geest die zich richt tegen ons bestaansrecht, tegen de ondernemingsgewijze produktie (...) de geest, die de dwaze ideologie van de gelijkschakeling predikt'²¹.

Nu heeft een regering het tegenover de middenstandsverlangens niet bepaald gemakkelijk. Het is één ding om, zoals de organisaties dit in het algemeen doen, 'zoveel ordening als nodig en zoveel vrijheid als mogelijk is, om tot een harmonische ontwikkeling in de maatschappij te komen'²² te propageren. Bij een dergelijk rekbare formulering (en niet alleen dan) is het een ander, en uiterst hachelijk, ding om vast te stellen, waar exakt de grens tussen nodig en niet-nodig getrokken zal worden. Voor de middenstandsorganisaties ligt het kritische punt bij het zelfstandig kunnen functioneren van de ondernemer. Daarmee is echter tegelijk de kern van het probleem gegeven. Onder alle omstandigheden blijft het 'zelfstandig ondernemerschap' uitgangspunt. Waar nu deze zelfstandigheid bij voortduring onder druk staat, geraakt men als het ware in een patstelling, omdat elke (noodzakelijk geworden) maatregel die de druk zou kunnen opheffen, of tenminste verlichten, tegelijkertijd potentieel dan wel feitelijk een nieuwe bedreiging vormt voor die zelfstandigheid. Het resultaat is, dat het overheidsbeleid, met name waar dit op enige bescherming of economische ordening is gericht, in de ogen van de middenstandsorganisaties eigenlijk altijd tekortschiet. Als de regering niets onderneemt, is het beleid 'volstrekt onvoldoende'; trekt men zich van overheidswege daarentegen wél iets van de positie van de middenstand aan, dan reageren de middenstandsperiodieken in termen van een bedenkelijk afglijden naar een 'stelsel van staatsocialistisch centralisme', waar 'soberheid, hard werken, sparen, een bedrijf opbouwen (en) winst maken (...) bijna

21. *MO* 3, Nijmegen 1974, p. 11.

22. *Actie* 7, Den Haag 1966, p. 6.

verdachte deugden geworden (zijn).²³

Deze tegenstrijdigheid valt bijvoorbeeld te illustreren met de kwestie van sociale verzekeringen voor zelfstandigen, een punt dat in de beschouwde periode in de middenstandstijdschriften niet zelden in discussie is. Daarbij gaat het steeds om twee standpunten. Enerzijds is er de, met name door het NVM verwoorde, visie dat sociale verzekeringen voor iedereen dienen te zijn en dat noodlijdende middenstanders óók sociaal zwakkeren zijn; anderzijds en overheersend treft men de mening aan, dat er weliswaar dringend iets dient te gebeuren, maar dan niet via de weg van sociale verzekeringen: 'De zelfstandige middenstander vraagt niet om hulp. Hij wenst zijn eigen boontjes te doppen. Hij is wars van elke afhankelijkheid, zowel (...) van derden als (...) van de algemene middelen. Afhankelijkheid is immers in essentie in strijd met zelfstandigheid.'²⁴ En in hetzelfde kader wijst *De Kern* er op, 'dat het gevaar niet denkbeeldig is, dat wij zulke overspannen begrippen hebben over sociale zekerheid, dat het zelfstandig ondernemerschap in het gedrang komt en wij dan eigenlijk ophouden middenstander te zijn.'²⁵

Als men uiteindelijk dergelijke regelingen toch (schoorvoetend) accepteert, dan gaat dit wel vergezeld van de expliciete klausulering, dat eenenander aardig (en eigenlijk ook wel nodig) moge zijn voor 'de ondernemer op de bodem van de middenstand', maar dat men met deze groep geenszins geïdentificeerd wenst te worden. Een van regeringswege gedane suggestie van een gegarandeerd minimum-inkomen voor zelfstandigen wordt dan ook 'vooralsnog (beschouwd) als een aanslag op de essentie van het ondernemerschap.'²⁶

Zo een middenstandsvriendelijk sociaal-ekonomisch beleid al uitvoerbaar is, ziet dit er in de optiek van de betrokkenen niettemin tamelijk eenvoudig uit. Anders dan het ontwikkelen van een meer of minder uitgebreid stelsel van sociale verzekeringen voor zelfstandigen — daargelaten de bedrijfsbeëindigingshulp en dergelijke —, dient de overheid zich bezig te houden met lonen, prijzen en belastingen. Veel, zo niet alle, problemen worden op een onvoldoende beleid ten aanzien van deze drie factoren teruggevoerd²⁷.

23. ZO 11, Nijmegen 1975, p. 8.

24. MO 6, Nijmegen 1974, p. 13.

25. DK 4-5, Utrecht 1956-'57, p. 2. Wel zeer kras drukt een lezer van *KvbA* zich uit: 'Indien de zelfstandige van tegenwoordig karakter mist om te beseffen, dat hij door het aanvaarden van deze kinderbijslag op weg is zijn zelfstandigheid te verliezen, is hij inderdaad waard geëlimineerd te worden' (*KvbA* 19, Den Haag 1948, p. 307).

26. ZO 9, Nijmegen 1975, p. 11.

27. De enige variabele in deze kritiek is haar intensiteit. Zo krijgt de 'belastingenschroef' door de jaren heen het karakter van een 'worgpaal' (zie het Nieuwjaarsnummer van MO, Nijmegen 1972), terwijl het KVO na jaren van onveranderlijk slecht weer moet konstaten, dat er eind 1974 in Nederland 'geen ondernemingsklimaat meer bestaat'

Zo eenvoudig — althans beperkt tot 'de politiek' — als de economische visie is, zo eenvoudig zijn ook de recepten, dit tevens in de zin van het relatief ontbreken van gezichtspunten, die over de grenzen van het eigen (kleine) bedrijf heen gaan. Uiteraard verzoekt men bij voortduring om een reeks van maatregelen in de fiskale sfeer. Waar voorts met name de arbeidskosten en de overheidsuitgaven geacht worden de voornaamste inflatieverwekkers te zijn, pleit het KVO reeds in het begin van de zeventiger jaren voor een algemeen onverbindend verklaren van de (prijs) indexeringsklausules in de werknemers-CAO's, bevrozing van het ambtenarenbestand alsmede afschaffing van het aldaar gebruikelijke trendbeleid en het welvaarts- en waarde vaste karakter van de pensioenen. Loonstijging zou nog slechts mogen plaatsvinden op basis van de produktiviteitsstijging in de dienstensektor, terwijl het systeem van prijsmaatregelen zou moet worden opgeheven, aangezien 'de concurrentie het beste middel is om de prijzen zo laag mogelijk te houden.'²⁸ Slechts incidenteel krijgen lonen, prijzen en belastingen in het eisenpakket van de middenstandsorganisaties gezelschap van enige verlangens ten aanzien van een werkgelegenheidsbeleid. De overheid dient de werkgelegenheid te bevorderen op een wijze die is gericht op behoud en versterking van de positie van het midden- en kleinbedrijf.

2.3. Middenstand en parlementaire democratie

Het verwijt dat de overheid onvoldoende aandacht heeft voor de positie van de middenstand wordt gelanceerd met een opmerkelijke frequentie. Telkenmale treft men de verzuchting aan, dat zijn verlangens niet of nauwelijks worden gehonoreerd, of zoals *Modern Ondernemerschap* opmerkt: 'Wij zijn er langzamerhand wel aan gewend geraakt, dat in de Troonrede het midden- en kleinbedrijf niet of nauwelijks meer wordt genoemd.'²⁹ Een dergelijk landurig en bij voortduring ervaren gebrek aan maatschappelijke waardering doet op zijn minst de vraag rijzen naar wat men zich voorstelt daartegen te ondernemen. Telkens weer wordt dan gehamerd op het versterken van de eigen organisaties, om zo met kracht zijn stem te kunnen

(MO 11, Nijmegen 1974, p. 22).

Anderzijds is er nog de geheel eigen variant van de katholiek georganiseerde middenstand, die in *DK* enkele moraaltheologen laat uitleggen, dat het geweten in het algemeen verplicht tot het betalen van belastingen, maar dat er niettemin gevallen denkbaar zijn, waarin belastingontduiking zedelijk gerechtvaardigd is (zie *DK* 2, Utrecht 1953).

28. ZO 10, Nijmegen 1976, p. 15. Dit verhindert de organisaties overigens niet om fel van leer te trekken, als het grootwinkelbedrijf de daad bij het woord voegt en — tijdelijk — tot prijsverlaging overgaat: dan is concurrentie ineens veranderd in 'ongezonde concurrentie'.

29. MO 10, Nijmegen 1970, p. 4.

doen doordringen. Ter verklaring van het achterblijvend ledental wordt wel gewezen op de 'ongezonde' kant van een overigens als 'gezond' omschreven 'individualisme'. Belangrijker echter lijkt de mogelijkheid van meningsverschillen over de te volgen lijn tussen de leiding en (aspirant)leden van de organisaties.

Met uitzondering van de voormalige NRKM, die sterke bindingen heeft (had) met de Katholieke Volkspartij en daar ook rond voor uit komt, presenteren de bestudeerde middenstandsorganisaties en -organen zich nadrukkelijk als 'neutrale' verenigingen. Nu is bijvoorbeeld het KVO/KNOV niet zo 'neutraal', dat men geen gezonde hekel zou hebben aan de als 'tegenstander' geafficheerde Partij van de Arbeid, maar in het algemeen toch benadrukt men zijn karakter van niet-gebonden belangenorganisatie en verschijnen bijvoorbeeld stemadviezen 'slechts' in de vorm van een oproep actief te zijn in de eigen partij en in elk geval te stemmen op de in die partij aanwezige middenstandsdeskundige(n).

Waar deze (grote) partijen vervolgens regeringspartij worden, staan zij weliswaar zonder uitzondering bloot aan felle kritiek, maar zij worden niettemin in bescherming genomen door de organisaties tegen hetgeen als een vorm van protest tegen hun (d.w.z. van de partijen) beleid kan worden beschouwd: het optreden van specifieke belangenpartijen als de Boerenpartij en de verschillende, inmiddels alle verdwenen, Middenstandspartijen³⁰. Bij alle kritiek houdt men vast aan de bestaande politieke partijen en wordt het initiatief van een afzonderlijke middenstandspartij veroordeeld, zijnde gedoemd tot een machteloos isolement en een uiting van 'eng groepsbelang'. Weliswaar is er 'een belang van het midden- en kleinbedrijf te dienen (..) maar (..) dit (dient) ingebed (..) te zijn binnen de totale politieke vormgeving'.³¹

Deze combinatie van kritiek en loyaliteit is min of meer exemplarisch voor de houding ten aanzien van het gehele politieke bestel. Hoewel men naar zijn eigen overtuiging reeds tientallen jaren in de hoek zit waar de klappen vallen en geen moment ongebruikt laat om zulks te doen weten, staat het politieke stelsel netzomin ter discussie als het economische. Men benadrukt het belang van de heersende rechtsorde en wijst op de eigen democratische gezindheid: hoe desastreus dit dan ook voor de middenstand moge zijn, de overheid blijft het hoogste orgaan bij welks besluiten men zich ten alle tijden dient neer te leggen. Overleg geldt als de 'democratische weg' bij uitstek. Dit resulteert in het algemeen in een afwijzende opstelling tegenover als

30. In 1948 dient zich de eerste Middenstandspartij aan, ruim twintig jaar later de de tweede, compleet met interne ruzies en een afsplitsing: de Democratische Middenpartij.

31. MO 1, Nijmegen 1973, p. 3.

'burgerlijke ongehoorzaamheid' beschouwde akties en demonstraties, dit temeer waar de doeleinden van de aktievoerenden in de meeste gevallen als dwaas en onbenullig of zelfs als schadelijk worden gezien. Wellicht onder druk van enige beweging onder de leden³² en misschien ook door de konstatering, dat die 'overal opduikende actiegroepen' met hun 'dwaze eisen' in elk geval resultaat boeken, vindt in de loop van de jaren zeventig in de top van de organisaties kennelijk een althans verbale radikalisering plaats en ondergaat deze algemene opstelling ten aanzien van akties en dergelijke een kleine, doch opmerkelijke verbijzondering. Zijn doeleinden en middelen van *anderen* in veel gevallen aanvechtbaar, 'als er één groepering is, die *terecht* protesteert dan is dat de middenstand.'³³

Ook dan moedigt men akties echter niet aan. Wordt een demonstratie van middenstanders in 1974 te Den Haag nog 'historisch' genoemd: het door KVO-voorzitter Mr. A. Geurtsen persoonlijk ontwikkelde 'zware' aktiemodel van terugtrekking van middenstandstegoeden bij Rijkspostspaarbank en Postgiro³⁴ wordt elders in bedekte termen tot vergissing bestempeld, terwijl de

32. De (uiterst spaarzame) ingezonden brieven in de middenstandstijdschriften spreken althans niet zelden stevige taal. Een bescheiden selectie mag dit illustreren:

. 'Steeds weer als ik uw blad doorlees, krijg ik het gevoel dat het een Kerstnummer is, steeds de vrede bewarend. Op zich is dit geen kwade zaak, maar de vijanden van die vrede roeren zich wel (zoals Kok en Groenevelt)' (ZO 7-8, Nijmegen 1975, p. 13);

. 'We zijn een stelletje slappelingen (...) niets anders dan kankeren en (...) mooie brieven schrijven (...) hoe lang al? Wordt het niet de hoogste tijd dat wij ophouden met al dit geleuter en eens overgaan tot daden?' (MO 10, Nijmegen 1973, p. 15);

. 'De strop is ons om de hals gelegd en de beul is al bezig hem dicht te trekken (...) De graaihanden van allerlei overheidsinstanties zijn bezig ons zeer beperkte bezit af te nemen in de hoop dat we ondergaan in de grauwe massa.' (MO 5, Nijmegen 1974, p. 14.);

. '... als (de overheid) uitgedacht is bestaan er in ons land geen zelfstandige ondernemers meer.' (MO 5, Nijmegen 1973, p. 15);

. '... dat degenen, die men "middenstand" noemt hardwerkende schakels in onze gemeenschap zijn, die noodgedwongen als "Kop van Jut" en dictatuur moeten laten welgevallen, die in onze democratie zijns gelijke niet heeft.' (MO 6, Nijmegen 1973, p. 17).

Overigens blijft het hier en daar niet bij boze brieven alleen. De afgelopen jaren geven een reeks van voorbeelden te zien, waarbij niet zelden de aanvankelijk weinig aktiegezinde houding van de leden van de organisaties werd doorbroken, of tenminste in een — tijdelijke en beperkte — acceptatie van het voeren van akties werd omgezet. Echter, tegenover het verzet van boeren, tuinders, vissers, schippers en vervoerders blijft 'aktie van de kant van de hier specifiek beschouwde groepering (de kleine winkelier) betrekkelijk uit. Bovendien: aktiebereidheid onder de leden van een organisatie transformeert haar niet onmiddellijk tot strijdorganisatie. Zulks vergt een ingrijpende wijziging van de interne verhoudingen ten koste van het domineren van de behoudende krachten. Waar nu juist deze dominantie in de beschouwde periode vrijwel geen aantasting heeft ondergaan, achten wij het ondanks het incidenteel verzet legitiem om te spreken over het weinig aktiegezinde karakter van de middenstandsorganisaties. 33. ZO 4, Nijmegen 1975, p. 14; onze accentuering.

34. Zie MO 11, Nijmegen 1974.

reaktie op brieven van lezers niet zelden tot kalmte maant. Zo blijft toch het patroon, dat men trouw is aan het gezag van de parlementaire instellingen: 'Nederland moet gewaarschuwd worden voor een uitholling van onze democratie. Het roer van het schip van staat moet in handen van de regering onder toezicht van de volksvertegenwoordiging blijven.'³⁵ Intussen kan 'ondemocratisch gedrag' zo nog slechts anderen worden verweten, overal waar de hier feitelijk geïmpliceerde identiteit van democratie en parlementaire weg wordt doorbroken.

2.4. Middenstand en vakbeweging

Verwijten van een dergelijke aard (ondemocratisch gedrag) moet de vakbeweging zich bij tijd en wijle laten welgevalen. Zo is er, naar aanleiding van het (tijdelijk) opstappen van het NVV uit het overleg in de SER (1973), de opmerking dat het hier zou gaan om 'niet of nauwelijks democratisch denkende elementen', terwijl men ook aanzienlijke bezwaren uit tegen het feit, dat de vakbeweging op een goed moment aan enige medewerking aan sociaal-ekonomische akkoorden op centraal niveau voorwaarden is gaan stellen in de 'immateriële' sfeer (bijvoorbeeld onderwijs, gezondheidszorg), 'onderwerpen' toch 'van centraal overheidsbeleid, welke specifiek toevallen aan de regering en het parlement.'³⁶

Zulke opmerkingen c.q. bedenkingen maken echter niet systematisch deel uit van de inhoud van de middenstandsperiodieken, zoals in feite de gehele benadering van de vakbeweging nogal 'te hooi en te gras' ondernomen wordt. Dit verhindert het doen van al te stringente uitspraken. Niettemin laat zich uit de her en der verspreide brokstukken toch wel eenenander opmaken, zijn zij ineen te passen tot een patroon, dat overwegend negatief gekleurd is. Hoewel men de vakbeweging niet *direkt* verantwoordelijk houdt voor de problemen in het midden- en kleinbedrijf — weliswaar stellen de arbeiders onverantwoorde eisen, maar bedenkelijker nog is de regering die daar niet tegenin gaat — verwijten de middenstandsorganisaties haar wel een bij voortduring onvoldoende medewerking aan de totstandkoming van wat men noemt een 'verantwoord economisch verkeer'. Haar beweerde weigering om te matigen acht men in niet geringe mate verantwoordelijk voor ontstaan en voortduren van de inflatie, met alle desastreuze uitwerkingen vandiën: 'De inflatie tast de bestaansbron van het midden- en kleinbedrijf in hevige mate aan, omdat afwenteling van de inflatie op de consument vrijwel niet mogelijk is in een 'kopersmarkt'. De tendens tot concentratie, welke al vele jaren aan de gang is (...) wordt door de inflatie zozeer gestimuleerd, dat het afvalpercentage van

35. MO 2, Nijmegen 1973, p. 7.

36. MO 2, Nijmegen 1973, p. 7.

zelfstandige ondernemers angstige vormen gaat aannemen. Daarbij is niet meer aan de orde of er randbedrijven, slecht geleide bedrijven (..) afvallen, maar ook tot dusver goed lopende bedrijven moeten de strijd staken, omdat de interne financiering van de bedrijven door het inflatoire probleem niet meer is op te lossen.³⁷

Als we het reële inzicht, dat hier daagt, omtrent althans de gevolgen van de inflatie even laten voor wat het is, zal het duidelijk zijn, dat een dergelijke visie kan leiden tot een weinig vriendelijke houding ten aanzien van de vakbeweging. Een houding die nog versterkt wordt door hetgeen de vakbeweging heeft in te brengen op het punt van medezeggenschap, ondernemingsraden en vermogensaanwasdeling (VAD). Men wijst deze verlangens ten ene male af. Medezeggenschap is in de kleine(re) onderneming niet nodig, want reeds aanwezig: de eventuele werknemer heeft daar inzicht en verantwoordelijkheid voldoende. Uitbreiding van de medezeggenschap acht men dodelijk: 'De invloed van de werknemers kan in principe niet verder gaan dan adviseren zeker wanneer het gaat om het totale bedrijfsbeleid. *De ondernemer beslist tenslotte*. Zeker in het midden- en kleinbedrijf mag de medezeggenschap niet zover gaan dat de slagvaardigheid en besluitvorming zodanig worden aangetast, dat daarmee de soepelheid van het midden- en kleinbedrijf verdwijnt. Een wezenlijk kenmerk (..) is immers juist die slagvaardigheid. Verdwijnt deze, dan verdwijnt ook het midden- en kleinbedrijf.'³⁸

De opvattingen over de ondernemingsraden liggen in het verlengde hiervan. Men accepteert slechts de ondersteunende en dienende functie van zo een raad. Alles wat verder gaat, heet een stap te zijn op de weg naar 'desintegratie', terwijl tenslotte de VAD – waardoor men overigens zelf niet wordt 'getroffen' – 'het ondernemingsklimaat naar het absolute nulpunt (voert)'. Is hiermede in grove trekken geschetst de opstelling tegenover de vakbeweging in de laatste tien jaar: in deze periode is nu en dan eveneens aanwezig een geluid, dat de kern vormt van de benadering van de vakbeweging door de middenstandsorganisaties in de daaraan voorafgaande jaren. Kwesties van sociaal-ekonomische aard worden dan vrijwel niet aangeroerd, maar men beperkt zich tot allerlei zorgelijke opmerkingen over de vakbeweging als een 'bedenklijke concentratie van ekonomische macht', welks hechte(re) organisatie tegelijkertijd wordt gevreesd én ten voorbeeld gesteld. Als gezegd blijft men voortdurend hameren op het belang van een goede organisatie, zijnde het halve werk. Met betrekking tot 'de andere helft' is reeds meermalen opgemerkt, dat hier de persoon van de (georganiseerde) middenstander althans in de optiek van zijn organisaties een rol van niet geringe betekenis speelt.

37. MO 4, Nijmegen 1973, p. 3.

38. *KvbA* 3, Den Haag 1976, p. 194; onze accentuering.

2.5. Middenstand en middenstand

Uit het voorgaande moge duidelijk geworden zijn, dat in de boezem van de middenstandsorganisaties in principe niet de geringste twijfel bestaat over de levensvatbaarheid en bestaansmogelijkheden van het kleine(re) bedrijf onder kapitalistische verhoudingen, ook — en daarin schuilt natuurlijk de krux van de zaak — waar deze (verhoudingen) betrekkelijk aan hun lot worden overgelaten. Zelfs gaat dit vertrouwen niet zelden zo ver, dat men het midden- en kleinbedrijf in staat acht ook de beweerde voortdurende tegenwerking c.q. passiviteit van de kant van de overheid te overwinnen. Zijn principiële *vermogen* tot flexibiliteit en slagvaardig reageren zou daarvoor *objektief* borg staan. *Subjektief*, dat wil zeggen met betrekking tot de *leiding* van het bedrijfstype in kwestie, levert dit dan het ietwat merkwaardige beeld op, dat, bij alle kritiek op het fnuikende karakter van het overheidsoptreden, diegenen die hun bedrijf moeten opgeven herhaaldelijk met een zekere mate van schamperheid worden bejegend. Want, hoe de sociaal-ekonomische vlag er ook bij hangt: ‘.. telkens weer zijn er openingen, kansen, nieuwe mogelijkheden (..) het is de kunst die kansen te grijpen en zo de toekomst zeker te stellen.’³⁹ Onnodig te zeggen, dat zij, die deze ‘kunst’ niet beheersen, geen goede ondernemers zijn, en zij kunnen dan ook maar beter verdwijnen: ‘.. is die voortdurende strijd om het bestaan heus geen ramp (..) er vindt sinds jaren een natuurlijk saneringsproces plaats, waarbij weliswaar een aantal zwakke broeders uitvalt, omdat zij nu eenmaal in ondernemerscapaciteiten te kort schieten, maar waardoor de middenstand als geheel eerder sterker dan zwakker wordt.’⁴⁰

Opmerkelijk in dit verband ook, is de laetdunkende behandeling van wat men noemt de ‘randbedrijven’: (meestal) eenmansbedrijven, die nauwelijks aan een bestaan kunnen toekomen. Men erkent en onderkent door de jaren heen, dat juist hier de zwaarste klappen vallen, maar lijkt voor deze bedrijven niet echt te willen opkomen: ‘.. de uitgesproken paupers zonderen wij natuurlijk uit’⁴¹. Er vindt een vrijwel totale gelijkstelling plaats tussen het geliquideerd worden en een verouderd zijn en/of slecht geleid worden van een bedrijf. Wat goed is, dat blijft. Wat verdwijnt, moet wel slecht geleid zijn.

Zo is de goede ‘middenstander’ de middenstander, die de mogelijkheden ook daar ziet waar ze niet zijn, en zich door geen overheid laten ringeloren, maar alert en slagvaardig de maatschappelijke ontwikkelingen volgt en deze liefst nog een aantal stappen voor is. De aandacht voor de vraag hoe de bedreigde kruidenier zijn transformatie tot notenspecialist of anderzins zal *financieren*,

39. DK, Den Haag 1975, pps. 110-11.

40. DK 4, Den Haag 1961, p. 68.

41. KvbA 2-3, Den Haag 1954, p. 58. Vergelijk ook de weigering van MO zich te identificeren met ‘de ondernemers op de bodem van de middenstand’.

staat in geen verhouding tot allerhande vlotte redeneringen, welke *kennis* van met name de ontwikkelingen van het distributie- en konsumptiepatroon een voldoende voorwaarde voor succes achten. Niet omschakelen of niet uitbreiden is minder een kwestie van niet kunnen dan van gezapigheid en maatschappelijke desinteresse.

Ter verheffing van het kennisgedeelte van de ondernemerscapaciteiten, verwijzen de middenstandsorganisaties regelmatig naar hun economisch instituut, het EIM. Men kan zich, tenslotte, afvragen of een beroep op dit instituut de middenstand veel zal helpen, als men ziet op welke wijze de staf van het EIM in een recente uitgave van *De Kern* de economische recessie tot een voor de middenstander vrij probleemloos te overleven futiliteit degradeert: 'Als je een bij-de-tijds goed ondernemer wilt zijn en je de huidige impasse van een belabberde economische situatie wilt "overleven" ("survival of the fittest"), zal de dynamiek van de distributie je doen beseffen dat dynamiek, vitaliteit en doorzettingsvermogen, durf en aanpassingsvermogen in je blazoen gegrift moeten staan.'⁴²

IV Konklusies

1.

De voorgaande illustraties kunnen niet de pretentie hebben *de* klassen-analyse van *de* Nederlandse middenstand uit te maken. Daartoe is op een groot aantal plaatsen noodzakelijkerwijs te veel voorbehoud gemaakt met als resultaat, dat het aldus gewonnen beeld te globaal blijft om de structuur van de Nederlandse middenstand (zijn plaats in de maatschappelijke reproductieverhoudingen) voldoende uitputtend te vatten, terwijl het zicht op de konkrete ontwikkeling nog aanzienlijk meer 'gaten' vertoont.

De eerste konklusie kan dan ook geen andere zijn dan dat het nu bijeengebrachte materiaal naar vele richtingen uitnodigt tot verder onderzoek. Daarbij valt te denken aan een nadere (analytische) uitsplitsing van delen, die ondanks tegenstrijdige belangen in overkoepelende organisaties zijn samengevoegd. Behalve het lot van deze afzonderlijke segmenten (de bedrijfstakken, maar ook: de begripsmatig 'zuivere' middenstand tegenover en naast het kleine kapitaal) leent zich de verhouding van de middenstanders tot hun organisaties voor een nadere bestudering, evenals de vitaal gebleken driehoek middenstand-staat-geldkapitaal (in het bijzonder de ontwikkeling rond de Nederlandse Middenstandsbank). Tenslotte zij in dit verband herhaald, dat niet volstaan kan worden met de verwerking van de officiële periodieken van

42. L. Switzar in: *DK* 3-4, Den Haag 1976, p. 27.

het midden- en kleinbedrijf om voldoende specifiek te achterhalen wat er politiek en ideologisch leeft onder deze door de sociale wetenschappen zo veronachtzaamde sektor van de maatschappij, waarin nog steeds cirka een miljoen mensen zijn bestaan vindt.

Biedt het hier gepresenteerde materiaal over de Nederlandse middenstand aanleiding tot tal van voortzettingen van onderzoek, het is toch geenszins zo, dat het uitsluitend bij 'negatieve' programmatische konklusies moet blijven. De empirische exercities bevestigen, ondanks de gesignaleerde beperkingen, op essentiële punten en soms verbluffend perfect (zie de gekonstateerde haat-liefde verhouding jegens de staat) de algemene noties, uitgewerkt in het eerste artikel.

Deze konklusie laat, ondanks het besef van de beperkingen, enkele inhoudelijke konstateringen toe. Deze betreffen achtereenvolgens:

- . de objectieve ontwikkeling van de middenstand (zijn plaats in het geheel van de produktieverhoudingen en arbeidsdeling);
- . de eisen van de middenstand en het realiteitsgehalte daarvan;
- . de politieke konsekwenties, die aan eenenander verbonden kunnen worden.

Daarbij draagt de politieke konklusie, zoals zal blijken, een voorlopig karakter: de ontwikkeling roept meer politieke vragen op dan zijn beantwoordt.

2.

Met betrekking tot zijn objectieve ontwikkeling, zijn positie en perspectief van de middenstand geen andere dan de volgende: van oorsprong het stedelijk komplement van de agrarische feodale produktiewijze is deze voorloper van het moderne kapitalisme dat kapitalisme in afnemende mate *uiterlijk* geworden. Omgekeerd gesteld: de kleine warenproducent en zijn economische verwant: de kleine winkelier zijn steeds meer gesubsumeerd in het geheel van de kapitalistische produktieverhoudingen, en, deze onderschikking betekent konkreet, dat middenstanders — vooral na de Tweede Wereldoorlog — een steeds belangrijker plunderingsgebied voor het in problemen geraakte kapitaal zijn geworden.

Hoe deze plundering plaatsvindt, is op verschillende plaatsen meer of minder uitgebreid behandeld. Hier past de konklusie, dat de middenstand als combinatie van kleine eigendom en eigen arbeid, een combinatie die voor de Tweede Wereldoorlog maatschappelijk gewicht bezat, een karikatuur van zichzelf is geworden. Eigendom werd tot onteigening of de inperking tot louter *formele* eigendom, eigen arbeid werd ook en vooral in produktiviteit achterblijvende arbeid (voor de handel: als bedoeld in voetnoot 22 bij hoofdstuk II).

Gedoemd om te opereren op de voorwaarden van het kapitaal, is de middenstand daartoe steeds minder in staat. Zijn voortbestaan kan nog slechts *politiek* gegarandeerd worden. Zoals de staat nu een belangrijk deel van de door de middenstand geproduceerde c.q. aan de middenstand toevallende waarde overhevelt naar het (groot)kapitaal, zo kan het slechts de staat zijn, die de middenstand in leven houdt door dit proces een halt toe te roepen c.q. een deel van de maatschappelijke rijkdom terug te sluizen. En dat nu, zal niet gerealiseerd kunnen worden zonder harde strijd, want de staat is *overwegend* de staat van de machtigste frakties van het kapitaal.

3.

‘Genietend van de vruchten van het gezonde (bedoeld wordt: kleine — TF/WM) privaatbezit’ wenst de Nederlandse middenstand inderdaad niets meer of minder dan het kapitalisme zonder de konsekwenties van het kapitalisme. Een tegenstrijdig verlangen, dat aanleiding geeft tot tegenstrijdige eisen (protektie en vrijheid) waarmee men zich tot de staat wendt.

Zich een plaats wanend tussen arbeid en kapitaal in, kiest de middenstand op beslissende momenten vòòr de laatste en tēgen de eerste maatschappelijke categorie. Het ideologisch ontzien van het grootbedrijf en de afkeer van de georganiseerde arbeidersbeweging is nier verwonderlijk. Waar het kapitaal geïdentificeerd wordt met ‘ondernemen’ en het gekoesterde middenstands-adagium ‘beter kleine baas dan grote knecht’ (*Kroniek van het Ambacht*) uitdrukking is van een praktijk, die het ‘zelf ook ondernemer zijn’ wenst door te zetten tot de grens van totale zelfvernederig (de angst voor sociale voorzieningen, het vernietigend oordeel over de randbedrijven), daar mag het niet verbazen, dat zelfs wanneer een verband gevonden wordt tussen inflatie en concentratie (zie hoofdstuk III), niet het bedreigende kapitaal, maar de prijsstijgingen verhalende arbeidersklasse als schuldige wordt aangewezen. Het kapitaal kán de schuldige niet zijn: het is immers een kollega-ondernemer.. Dit kiezen voor het kapitaal en tegen het proletariaat is ook anders dan vanuit de ideologische positie te verklaren. Arbeidsintensief als het midden- en kleinbedrijf is, en levend van de marges, die uiteindelijk door leveranciers van goederen en krediet worden bepaald en gedrukt, kan elke gulden loonsverhoging deze vorm van ondernemerschap fataal worden.

Deze omstandigheid, die de middenstand maakt tot bruikbare stoottroep van zijn werkelijke bedreiger en potentieel ondermijner van zijn eigen omzet (via de uitgeholde koopkracht van de klanten), onderstreept de onmogelijkheid van zijn *onafankelijk* economisch bestaan, maar laat het realiteitsmoment van zijn strijd tegen zelfs de doorvoering van het minimumjeugdloon voor een enkele fietsknecht onverlet.

Om zijn voortbestaan te verzekeren richt de middenstand zich bij voorkeur

tot de staat en hoewel aan dit streven verschillende vormen van ideologische bevangenschap ten grondslag liggen (de geëtaleerde gezagsgetrouwheid en de fundering van deze 'statolâtrie' over de schijven van onder andere sociaal-psychologische mechanismen), kan dit appèl realiteitszin niet ontzegd worden. Hetzelfde geldt de permanente teleurstelling over de voornamelijk negatieve effecten van dit beroep op de staat. Immers, het loslaten van de vertikale prijsbinding, de erosie van het stelsel van minimumprijzen, de weigerachtigheid ten aanzien van de roep om een gedifferentieerde prijspolitiek (die het kleinbedrijf in staat zou moeten stellen in de prijzen goed te maken wat het in produktiviteit te kort komt) en de bijstelling van de kartelwetgeving ten gunste van het grootkapitaal zijn inderdaad evenzovele aanslagen op het bestaan van de kleine ondernemer.

Kan aldus het eisenpakket van de middenstand wel degelijk realiteitsgehalte worden toegedacht, dan moet daar onmiddellijk aan worden toegevoegd, dat *deze* eisen, begrensd door kapitalistische produktieverhoudingen, gedoemd zijn stuk te lopen op die produktieverhoudingen. Want, ook ook ná een eventueel afgedwongen loondaling c.q. loonbevriezing of opschroefing van de minimumprijzen, is het toeleverende monopoliekapitaal bij machte de marges op een uiterst minimum te drukken.

De middenstand bevindt zich met zijn strevingen in een volstrekte patstelling. Zelf niet in staat om zich structureel (dus niet: toevallig, en tijdelijk in de door het kapitaal gelaten ruimte) staande te houden onder kapitalistische verhoudingen, staat hem slechts twee wegen open. Ofwel is de middenstand gedoemd om zelf de gedaante van 'kapitaal' (kapitalist of loonarbeider) aan te nemen, zichzelf daarbij als middenstand eliminerend ofwel moet hij (de middenstand) *de algemene bepalingen* van de economische verhoudingen zelf aanvechten. Daarmee kan andermaal worden vastgesteld, dat het behoud van de kleine warenproduktie en -cirkulatie als maatschappelijke vorm van bedrijvigheid *politieke* ingrepen behoeft.

4.

Waar langs twee wegen wordt gekonkludeerd, dat de sleutel tot het voortbestaan van de middenstand gezocht moet worden in de politieke sfeer, kan een verhandeling als deze niet afgesloten worden zonder een aantal politieke konsekwenties van het voorafgaande te noemen, waarmee wij, zijn teruggekeerd bij het uitgangspunt: mogelijke vormen van bondgenoten-politiek.

Een eenduidige konklusie valt, als gezegd, niet eenvoudig vast te stellen, want de talrijke ideologische en economische problemen, die een politiek samen optrekken van middenstand en arbeidersklasse bemoeilijken, zijn niet zonder meer weg te redeneren. De ontwikkeling van een bondgenootschappelijke

politieke praktijk tot dusver vertoont in Nederland juist *wel* trekken van een dergelijk wegedeneren van de problemen. Het resultaat is een ontoelaatbare, weinig hout snijdende versimpeling, die tendeert naar twee af te wijzen uitersten:

a. impliciet in het kamp van de sociaal-demokratie en explicieter bij radikaal links ontwaart men een praktijk jegens de middenstand, die zich goed laat omschrijven als 'tot ziens na de totstandkoming van het socialisme'.

Aan argumenten voor steun aan de middenstand ontbreekt het deze positie niet: de kleine ondernemers werken zo lang en hard voor zo weinig geld; een netwerk van kleine distributiecentra is sociaal een groot goed en zou bij verdwijnen niet alleen het straatbeeld verarmen, maar tevens grote groepen mensen voor problemen plaatsen, etc.

Argumenten (goede ook) voldoende, maar in de politieke praktijk wijken ze voor de overweging, dat het behoud van de middenstand onder de huidige verhoudingen geen haalbare kaart zou zijn. De allesdoordringende waardewet van het kapitaal én de in het nadeel van de middenstand uitpakkende vermindering ervan door de monopolies zouden de strijd voor de middenstand tot een onbegonnen zaak maken. Pas ná de totstandkoming van het socialisme zal een andere maatschappij de waarde der dingen, d.w.z. de te investeren tijd voor produktie en realisatie van de dingen, zelf (als maatschappij) vaststellen en pas dan is er weer blijvend plaats voor een 'middenstand' (in zijn uiterlijke vorm van distributie-agent).

Deze abstracte benadering houdt geen stand. Zo handelend is het kleinbedrijf geheel verdwenen, of op zijn best volledig verworden tot 'shop in the shop' van het grootwinkelbedrijf c.q. appendix van de grootindustrie, als het socialisme zich aandient. En, hoe het socialisme te realiseren bij gelijktijdige *veronachtzaming* van een zo grote maatschappelijke geleding?

Voor al het laatste aspekt in deze 'oplossing' leidt wellicht juist tot die fasciseringstendenties, die Leppert en Poulantzas met zoveel onterecht gebleken absoluutheid de middenstand op het lijf theoretiseren. En bij foute theorie alleen zal het dan niet blijven: het Duitse nationaal-socialisme had een hechte massabasis in de aan alle kanten klem gezette middenstand, in Chili werd de middenstand gemobiliseerd als ouverture op de coupe tegen Allende. Juist een 'linkse' beweging die bij voortduring de middenstand reeds op de mestvaalt van de geschiedenis denkt en daarnaar handelt, zal deze klasse bij herhaling op haar weg vinden.

b. Tegenover deze positie vindt men de praktijk, die de middenstand probeert te redden met een even abstracte roep om kleinschaligheid. Deze positie stelt zich, zo er al van economische reflexie sprake is, op het standpunt van een levensvatbare middenstand onder kapitalistische produktie-

verhoudingen, dat wil zeggen een contradictio in terminis. Zij verlangt daartoe ondermeer herstel van de verticale prijsbinding en een gedifferentieerde prijs-politiek. Ook deze stellingname moet worden afgewezen, zij is gedoemd te mislukken. Als het grootkapitaal al afgedwongen kan worden op deze manier de marges van de middenstand niet verder uit te hollen, dan is het in staat om dit 'verlies' elders (bij de middelgrote kapitalen, de arbeidersklasse, de gehele bevolking; extra inflatie) al dan niet met staatssteun te verhalen.

Een bondgenotenpolitiek, die in deze richting koerst, kan ook in meer algemene termen worden gekritiseerd. Waar het de produktieverhoudingen zijn, die op het spel staan, zoekt deze politiek de produktiekrachten aan te tasten, althans de (niet) produktiviteit van het kleinbedrijf als concentratie-punt te nemen. Een dergelijke politiek is in feite reaktionair en Marx' kommentaar op de negentiende eeuwse middenstand: 'Zij zijn (..) niet revolutionair, maar conservatief. Erger nog, zij zijn reactionair, zij trachten het rad der geschiedenis terug te draaien' (*Communistisch Manifest*), kan evenzeer de bedrivers van de zojuist omschreven positie worden aangewreven.

Wat overblijft, lijkt nier zeer veel. Een bondgenotenpolitiek die de middenstand bij een strijd tegen het kapitalisme wenst te betrekken, zal zich, in het voortdurend besef van de te wachten ideologische en economische barrières, materieel moeten baseren op maatregelen, die de werkingssfeer van de distributie *schijnbaar* niet te buiten gaan: goedkoop krediet, inkomens-suppletie, sociale voorzieningen, fiskale verlichting, huursubsidie. Het louter distributieve karakter van dit eisenpakket lost zich op als schijn, wanneer men zich realiseert, dat deze eisen zich niét laten verzoenen met de huidige kapitalistische verhoudingen, kapitalistische produktieverhoudingen, en slechts als politieke strijdpunten kans van slagen hebben. Hier ligt tevens het moment van de politieke aansluiting op èn onderscheid met (de eisen van) de sociaal-demokratie: de meest nabije doelstellingen zijn niet wezenlijk verschillend, maar tegenover het machteloos parlementarisme (al te gemakkelijk omslaand in apathie) van de Nederlandse sociaal-demokratie maken deze eisen als onderdeel van politieke strijd deel uit van een praktijk, die zich keert tegen bestaande reproductieverhoudingen en hun politieke koncentreert, de staat.

Een klein doch wezenlijk verschil, dat in de praktijk leert dat ook het middenstandsprobleem — met inachtneming van de complexiteit, die het eigen is niet anders kan worden opgelost dan door strijd.

Geraadpleegde Literatuur:

- Abeln, G.G.: *Kleine Franchise Gids*, Rotterdam 1974.
- Actie*, orgaan van het 'Nederlands Verbond van Middenstandsverenigingen', Jaargangen 26 t.m. 29, Den Haag 1966-'69.
- Berg, Max van den: 'Nieuwe Ontwikkelingen bij de Middengroepen', in: *Politiek en Cultuur* no. 1., Amsterdam 1972.
- Bogers, D.C.: 'Sociologische Facetten van Onderneming, Ondernemer en Werknemer in Midden- en Kleinbedrijf/Enkele Literatuurnotities', in: *Kroniek van het Ambacht/Klein- en Middenbedrijf*, Den Haag 1974.
- Bruseker, Ulferd: *Unilever, Meneba, Philips en de Olieconcerns als Inflatiemakers; een Bestrijding van de Looninflatie-theorie*, Amsterdam 1974.
- Centraal Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf: *Jaarverslagen 1967 t.m. '76*, Amsterdam.
- Centraal Registratiekantoor: *Mutatiestatistiek Detailhandel*, Den Haag.
- De Kern*, orgaan van de 'Nederlandse Katholieke Middenstandsbond'/'Nederlands Katholiek Ondernemersverbond'/'Ondernemersfederatie', Jaargangen 1 t.m. 10, Utrecht/Den Haag 1953-'63; Jaargangen 14 t.m. 18, Den Haag 1966-'71; Jaargangen 21 t.m. 23, Den Haag 1974-'76.
- Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf: *De Detailhandel in de Nederlandse Economie – Statistisch Overzicht ter Gelegenheid van de Studiedag VEDIS 1977*, Den Haag 1977.
- Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf: *Economische Verkenning Midden- en Kleinbedrijf 1977-'78*, Den Haag 1977.
- Economisch Intstituut voor het Midden- en Kleinbedrijf: *Het Midden- en Kleinbedrijf 1972, 1973 en 1974*, Den Haag 1974.
- Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf: *Het Midden- en Kleinbedrijf in de Nederlandse Economie in 1980*, Den Haag 1976.
- Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf: *Nieuwe en Gewijzigde Distributievormen*, Den Haag 1975.
- Handelingen Tweede Kamer 1954*, Den Haag.
- Instituut voor Distributie-Activiteiten: *Voortschrijdende Ontwikkeling in de Detailhandel in Levensmiddelen*, Nijmegen 1977.
- Klamer, Mastenbroek en v.d. Velde: *De Vermogensstructuur van het Midden- en Kleinbedrijf 1964-1974*, Amsterdam 1976.
- Kroniek van het Ambacht*, orgaan van het Hoofdbedrijfsschap Ambacht, Jaargangen 1 t.m. 10, Den Haag 1947-'56; Jaargang 20, Den Haag 1966; Jaargang 28, Den Haag 1974; Jaargang 30, Den Haag 1976.
- Marx, Karl: *Das Kapital I*, Berlijn 1972.
- Marx, K./Engels, F.: *Het Communistisch Manifest*, Amsterdam 1972.
- Middenstandsnota 1954*, Den Haag.
- Middenstandsnota 1959*, Den Haag.
- Modern Ondernemerschap*, orgaan van het 'Koninklijk Verbond van Ondernemingen in het Midden- en Kleinbedrijf', Jaargangen 24 t.m. 28, Nijmegen 1970-'75.
- Nota Midden- en Kleinbedrijf 1969*, Den Haag.
- Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf: *Het Midden- en Kleinbedrijf in de Nationale Economie*, Jaargangen 1966-'76, Den Haag.
- Stichting Ontwikkeling en Sanering Midden- en Kleinbedrijf: *Jaarverslagen 1969 t.m. '76*, Amsterdam.
- Vereniging voor Distributie-Economie: *Rapport Inzake De Ondernemer In De Detailhandel*, Den Haag 1969.
- Wilde, J.P.I. van der: 'De Nieuwe Kredietbeschikking Voor Het Midden- en Kleinbedrijf', in: *De Naamloze Vennootschap*, 1977.
- Zelfstandig Ondernemerschap*, orgaan van het 'Koninklijk Nederlands Ondernemersverbond', Jaargangen 1 t.m. 3, Nijmegen 1975-'77.